

74.200

Кара! 5744

Г95

РАССЕЙ ФЕДЕРАЦИЯНЫ АРАЛЫКЪ ОКЪУУ
ЭМ ЭНЧИ БИЛИМЛЕ БЕРГЕН МИНИСТЕРСТВОСУ

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КЪЫРАЛ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

А

ГУРТУЛАНЫ М.Б.

**КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ХАЛКЪНЫ
САБИЙ ОЮН ФОЛЬКЛОРУ**

РАССЕЙ ФЕДЕРАЦИЯНЫ АРАЛЫКЪ ОКЪУУ
ЭМ ЭНЧИ БИЛИМЛЕ БЕРГЕН МИНИСТЕРСТВОСУ

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КЪЫРАЛ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

ГУРТУЛАНЫ М.Б.

**КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ХАЛКЪНЫ
САБИЙ ОЮН ФОЛЬКЛОРУ**

КЪАРАЧАЙ ш. 1999

ББК $\frac{74.200}{Г 95}$

Къарачай-Черкес кырал педагогика университетни редакция халда тинтип басмаларгъа хазырлаучу советини оноуу бла чыгъады.

Гуртуланы М.Б.

Г 95 КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ХАЛКЪНЫ САБИЙ ОЮН ФОЛЬКЛОРУ
– Карачай ш.: КЧГПУ, 1999 174 бет.

ISBN 5-900278-61-1

Бу kitapда юретиу иш бла кенг шагърей болгъанлагъа, эм биринчиге уа устазлагъа, ата-аналагъа деп, къарачай-малкъар маданиятыны бир кесеги болгъан тѳрели сабий оюнла, биргелери бла айтылыныучу сабий фольклор да терк эм тюз ангылашынырча бериледиле.

Бюгюнню школ бла юйор хайырланырча методика халда жарашдырылгъан, юретиу сынауну байыкъдырлыкъ кѳп материал энчи бѳлюм халда да бериледи.

Илму жаны бла редактор – БАГЧАЛАНЫ А.-М.Х., филология илмуланы кандидаты, КЧГПУну доценти, Къарачай-Черкес республикада окъуу-билим беру ишни Сыйлы къуллукъчусу.

Рецензентле: 1. БОРЧАЛАНЫ Л.И., Къабарты-Малкъар РИПКРОсунда ана тил бла адабият кабинетини башчысы.
2. БАЙРАМКЪУЛЛАНЫ Х.К., педагогика илмуланы кандидаты, КЧГПУну доценти.

ISBN 5-900278-61-1

Кара: 5744

© Къарачай-Черкес кырал педагогика университет, 1999
© Гуртуланы М.Б., 1999

НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА
КАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС

Кёчгюнчюлюкню ачы жылларында
мёлекчикле болуп кьалгъан таулу са-
бийлеге жоралайма.

Автордан

Багъалы устазла, юретиучюле!

Бу китапны автор тюрлю-тюрлю тебиуле бла байламлы болгъан сабий оюнланы мурдоргъа алып, сабий фольклорну бир кесегин кёргюзтюр муратда жазгъанды. Сабий фольклор сабий оюнла бла асыры байламлы болгъандан “бирин айт да бирин кьой” дерге кыйынды. Тюзюн айтханда, оюн да, аны бла бирге айтылынган сёзле да биригип, “оюн фольклор” деген сёзтутушну кьурайдыла. Алайды да, биз сабийлени оюн фольклоруна эсибизни бурабыз. Оюн баргъан кезиуде айтылынган сёзлени “оюн фольклордан” энчилеп, “сабий сёз фольклоргъа” элтирге да болады, алай ол заманда сёзсюз оюн, кьобуз тартыуун эшитмей тепсегенге ушайды. Оюн бла бирге назмучукъла, жырчыкъла, жубанч сёзчюкле, тилекчикле, санаучукъла айтыла келсе уа, оюн сюдюмлю болады, сабийлени кёллерин кётюреди, сезимлерин айнытады.

Сабийле кеслери кьаллай бир оюнла жаратадыла, аланы жаядыла, халкъ чыгъармачылыкъны алай бла байыкъдырадыла. Абаданланы сёзле бла бирге келген оюнларындан сабийлени оюнларына кёчюп кьалгъанлары да аз туюлдюле. Ол халда кёчген оюнла, сабий оюн фольклорну чеклерин кенгертедиле. Тебиуле бла байламлы оюнланы сёзсюз, фольклорсуз жыйымдыгъын кьурап берсенг окъуна, сабий ол оюн-

ланы асламысын ойнаяллыкъды, аны тёммеги, чархы-саны оюнда керекли тебиулени этерикди. Сёз ючюн, сабийле бир аякъларыны юсюнде тынгылап секирал-лыкъдыла, алай сёзле да айта секирселе, иш бир да тап, суйдюмлю барады, оюнну юйретиу магъанасы да ёседи.

Оюнну кезиуонде айтылыныучу “сёз фольклорну” суратлау кючу да уллуду: сабийле ол сёзлени, не да сёз тизгинлени терк эм тынч ангылайдыла, нек дегенде, алада оюм хыйсабы ачыкъды, аман бла ахшыны, ариу бла эришини арасы белгиленипди, сёзле толу магъаналыдыла, ниетлени агъы бла къарасы тюз айырылыпдыла. Хар айтылгъан зат сабийни ёсюу кезиуюню энчилигине келишеди. Аны бу китапдагъы фольклор назмучукъланы тизгинлеринде да эслерчады. Сёз ючюн, “тарта - соза” деген сёзле бла 5-6 жылына алыкъын жетмеген сабийчикни булжутадыла, анга саулугъуна хайырлы тебиулени этдиредиле. “Ой, Аймёлек, Аймёлек, санга бизден ким керек!” деген сёзле да 10-12 - жыллыкъ сабийлени оюну бла байламлыдыла эм гитчереклени оюнлары бла тенглешдиргенде, бу сабийлени оюнларыны борчлары къыйыныракъдыла. 10-12 - жыллыкъ сабийле ауурлукъну алыргъа, солумайын узагъыракъ чабаргъа, кеслерин иги кесек къыйнап кюч сынаргъа оюнларында юйренедиле. Ала оюнну кезиуюнде кеслери биле - биле оюнну низамларын сакълайдыла, нёгерлери бла келишиу халларын тюз ангылайдыла, жыйынны сейирлерин сакълар ючюн, хар бири алчылыкъны кесине энчи излемей, нёгерине жол ачаргъа хазырды. Гитче сабийле уа бу затланы эслерине алалмайдыла, оюнлары да анга кёреди. Ала асламысында кёргенлерин, эшитгенлерин къайтара ойнаргъа суюдиле, эслерин бир белгили затлада кёпге дери тохташдыралмайдыла, аны себепли, аланы тебиуле бла байламлы “оюн фольклорлары” узунуна созулмайды, къысхады, кесикди. Оюнланы бошуракъ-

ларыны бла кыйыныракларыны арасын белгилегенде, А.С.Макаренко биринчилерин 5-6 жылына дери жетмеген сабийчикке атайды, кыалганларын а 5-6-жыллыккадан башлап, 11-12-жыллыккага. Бютюнда кыйынырак оюнланы уа, ала бла бирге айтылыныучу фольклорну да эсде туту, 11-12 -жыллык сабийледен башлап, аладан абадан жаш төлөгө атайды. А.С.Макаренко кесини юретиу системасын кыурай тебирегенде, орус эм украин халкылары оюнларын ол оюнла бла бирге келген фольклорун иги кесек хайырланганды. Ол оюнну жамауат магынасын быллай сөзле бла билдиргенди: "Тынгылы оюн тап кыуралган ишге, осал оюн а иште осаллыккага ушайдыла... Иш кезиуде таматала мюлк эм маданият байлыккылары, кысха айтханда, жамауат байлыккылары жаратадыла. Оюнда ол затха жетишир мурат туюнлей салынмайды, болса да, оюнну кезге туура кыюнмеген келир заманга жарашыулу мадарлары барды: оюн адамны, аны сабийлигинден башлап, арда туберик урунуунда керек боллук психика эм оюн хазырлыккынын бегейте келеди"¹. А.М.Горький да сабий оюнланы магынасын багылай: "Оюн дунияны билерге биринчи амалды"², - дегенди. Сабий төгөлекке анга кыюннген затланы ангылар оюн, аберилеге тиерге сюеди, сөзлени айтырга, сөзлени эширге да. Аны айныуу алайсыз барлыккы туюлду. Бу затны эсге ала, биз сабийни хар ол излемлерин тапдырга керекбиз. Сабий да жангыз ол заманда аберини тую ангылаяллыккыды.

Тебиуле бла байламлы оюнланы сабийлени сюек саулуккыларын тудыруу бла бирге, аланы кылыккыга туютгенлери эм дунияга кез кыарамларын айнытханлары энчи баямды. Бу затла сабий оюнну баш борчуду. Тебиуле бла байламлы сабий оюнлагга тую-

---

¹ Макаренко А.С. О воспитании молодежи. // Полн. собр. соч. - М., 1978. - С. 331-331.

² Горький А.М. О молодежи и детях. - М., 1938. - С. 149.

релген назмучулукуяланы, тилекчиклени, кьогьузтуу, неда масхара сёзчюклени кьайда эшитирге боллукьду, башхача айтханда, ол сабий фольклорну эшитдиртген оюнланы кьайда эм не кезиуде бардырыргьа боллукьду?

Эм алгьа ала бла школда окьутуу-юйретиу программаланы байкьдырыргьа боллукьду. Аланы физкультураны дерслерине кьошулуун, гимнастикада, женгил атлетикада, жюзюуде, жюрюуде, ёрлеуде кёрюрге амал табыллыкьды. Дерсден тышында да школчу сабийле ол оюнланы хайырлана, бош заманларын ариу ётдюраллыкьдыла. Сабий парклада аланы аттракционлагьа, эришиулеге кьошадыла. Сабий санаториялада врачла ол оюнлагьа, аладагьы жубанч сёзлеге саулукьгьа себеп болгьан мардалагьача кьарайдыла.

Юйюрледе да ол оюнланы кенг хайырланыргьа боллукьду. Сабийле юй жумушларын, юйге берилген дерс ишлерин да тамам толтуруп, бир бирин чакьыра, арбазда оюнла бардырадыла, алай бла солуу табадыла.

Тебиуле бла байламлы сабий оюн фольклорну юйретиу кьочюн толу эм тюз хайырланыр ючюн, устаз, неда башха юйретиучюле сабийлени ёсюм чеклерин, айныу бла не даражагьа жетгенлерин бир да эслеринден кетермезге керекдиле. Бу китапдагьы сабий оюн фольклорну асламысы кичи эм орта классланы окьуучуларына тап келишеди. Да сора устаз, неда юйретиучю 6-9-жыллыкь сабийлени-кичи классланы окьуучуларыны- ангылай билиулерини энчиликлерин, ичлеринден хыйсаплай, аберини кёз туурасындача кьалай туталгьанларын, кёлден билиуде психика онгларын, сёзлени, сёзтутушланы хайырлана билгенлерин, аны бла уа айтырыкьларын арсарсыз айта билиулерини даражасын дайым чётха алгьанлай туругьа керекди.

Тебиулерин эм ала бла бирге айта келген сёзлерин, неда назмучукъну тизгинлерин 6-9 -жыллыкъ сабийле, ритма бла хайырлана, бир бирине къошадыла. Ол а сабийледе байламлы тил иги айныгъаныны белгисиди. Сабийле ёсюулерини бу кезиуюнде кёргенлерин, этгенлерин иги эсде тутадыла, болса да, абериге эс буруп а кёпге чыдаялмайдыла, эслери башха затлагъа терк-терк бёлунеди. Оюн фольклор оюнну жорукъларыны байламлыгъы бла аланы эслерин бирден бирге кёче тургъанын тюзетирикди. Ол жорукъла бек тынч ангыларчадыла, абериге эс бургъанлары тутхучуз болгъан 6-9-жыллыкъ сабийлеге алайда тап онг чыгъады. Оюндагъы тебиулени сабий, кючюн ахыр да аямай, терк-терк этип туралады, болсада, арып къалады, кючюн тап юлеше билмейди. Анга оюн ойнагъан кезиуюнде эки- юч кере солуу алыргъа тюшеди. Оюн фольклор аны кючюн тюз юлеширге эм оюнну тохтаусуз бардырыргъа юйретеди. Бу сабийледе жыйын бирикмеклик да алыкъын къарыусузду. Иги ролляны башхагъа бермей хар бири кеси ойнап турса сюеди. Былайда тирилик белгиленеди, алай ол тириликни хайыры азды. Сабий фольклор ол кемликни да кетерирге мадар болады. Сабийлени бу кезиулеринде аркъа эм сан шаугютлери къарыусуздула, сюеклери уа бир бирлери бла тап байлашыпдыла. Устазла эм юйретиучюле сабийлеге оюн сайлагъанда, бу халны да эсге алырчады. Сёз ючюн, сабий мардасыз ауур затланы бир жерден бирси жерге кётюрюп элтейим демесин, неда аберини сындырмазгъа кёз-къулакъ болургъа тийишлиди. Ёрлеп баргъан сабийни жүрекчигини ишлеген халына кёре, анга оюн кезиуде солуу ала-ала турурча онг берирге керекди.

Кичи класслада окъугъан сабийле китапда берилген оюнланы хайырлана туруу, кёп тюрлю оюн жорукъланы толтура билирге керекдиле

10-12 - жыллыкъ сабийлеге - ортанчы классланы окъуучуларына – келишген оюнла да эртдегили къарачай-малкъар халкъ педагогикада аслам сандадыла. Китапда аллай оюнланы юсюнден да материал барды. Аланы ишимде хайырланама деген устазла, юретиучюле да, сабийлени ёсюу кезиулерини энчиликлерин эсге аладыла.

10-12 - жыллыкъ окъуучуланы энчилеген къаллай халлагъа эс бурулады? Бу сабийле оюн кезиуде къаллай бурулургъа, къайсы жанына къачаргъа, къаллай бир узакълыкъгъа неда бийикликге секирирге керек болгъанын, къайсы таба жюзергин энди кеслери хыйсап этерча болгъандыла. Кичи класслада окъугъанла уа кёргенлерин, не эшитгенлерин къатлап кёргюзтгенден ары башхасын билмейдиле.

Уллайгъан сабийлени акъылларына къошулгъан бла бирге тил байлыкълары, байламлы айтыула къурай билгенлери ёседиле. Ма аны себепли энди ала оюннга алай бош жыйылып къалмайдыла, жыйынларына кимлени айырырларын кеслери сюзедиле, оюнну жорукъларын кеслери жарашдыра, тохташдыра биледиле, араларында терсликге жол къоймазны мадарларын бирлешип ойлайдыла. Оюнну баш борчларын ала башха халларындан энчилей биледиле. Да сора сабийлени аберины акъылларына алыу мадарлары (восприятиялары) да энди онгуду. Алай эсе уа, узуннга созулгъан къошакълы оюнланы да тап ойнайлыкъдыла. Сёз ючюн, “Чюйке” оюнну ёсюю 10-12 жылгъа жетген жашла эркин ойнайдыла. Гитчерек сабийлеге уа ол оюн къыйыныракъды. Къошакълы узун оюнну бир бири ызындан барлыкъ амалларын, къатышдырмай, ажашдырмай, тюз тутарыкъла кимледиле? кичи сабийлеми, огъесе, уллайгъанламы?- Уллайгъанла, 10-12 - жыллыкъла, акъылларын-эслерин иги жыя билгенле. Бу сабийле оюнда бирикмекликни магъанасын иги ангылайдыла, иги ролляны менсинип кес-

лерине тартхандан эсе, эм алагъа жыйынны хорламгъа келтирлик мадарланы юсюнден хыйсап этедиле. Ала башха жыйынны бетден бетге онгларгъа кюрешедиле, аланы кеслерине къаршы демлешгенлеча алай ангылайдыла, “ала” эм “биз” дегенни арасын тереннге элтедиле. Бу ёсюу кезиуюнде болгъан сабийни сюеклерини бир бири бла байламлыгъы иги кесек тутхучлу болады, шаугютлери да бираз кюч аладыла, аны себепли ол сабий бир ауукъгъа кюч керекли упражненияланы, тебиулени этеди, алай кёпге угъай - кюч таркъаяды. Сёз ючюн, эки жыйын башчы: “Уруп, къая бузарма”, - “Тартып, темир юзерме”, - деп, къаты тартышып башласала, ол кесек кезиучюк экисини да ахырына дери кючлерин таркъайтады.

Болсада, къарыу келиу, кючю жангырыу 10-12 - жыллыкъ жашлада аланы энчи белгилериди, нек дегенде, аланы жюрек - къан тамыр системалары бир бири бла тап келишипдиле. Ол зат а сабийни битеу да тёммегине, санына-чархына къарыу жыяргъа бир таплыкъ этеди. Ара нерва системасы уа, контроль функциясын эте, сабийни оюнда тебиулерин кереклисича тюзюне, табына айландырады, керексиз, жангылыч тебиулени жаратылмаздан жокъ этеди. Сабийле алдагъыларын, артагъыларын, тегерекдегилерин терк кёредиле, эм заманны ойнай туруп тюз сезедиле. Алай бла оюн тохтаусуз кызыу барады.

Была ойнагъан оюнланы аладан таматаракъ сабийле, 12-15 -жыллыкъла да ойнарыкъдыла, болса да, ала “жигитликни” мадарларын аз-аздан ол оюнларына къоша келедиле. Окъуучуланы эрттегили таулу сабийлени оюнларына, оюн фольклоруна кёллерин ачаргъа керекди. Ол оюнла миллет маданиятны бек ариу эм сыйлы кесеги болгъанын сабийлеге ангылатыу - жууаплы эм сыйлы борчду.

Багъалы устазла, юретиучюле! “Сорулгъан иш сёгюлмез” дегенлей, бу китапны сизге эм сабийлеге

хайыры артыгыракъ болур ючюн, мындан ары неге эс бурургъа, нени жангыртыргъа, толтурургъа, кетерирге, къошаргъа керек болгъанын билдирликлеге автор алгъадан ыспас этеди.

АЛ СЁЗ

Халкъ оюнлагъа эс бёлюю, аланы бай хазнаныча тинтиу, тап жыйышдырып, алаамат эм кючлю юретиу мадаргъа айландырыу – келир заманны педагогикасыны борчуду.

К.Д.Ушинский.

Оюнланы тарыхы бек тереннге кетеди. Жер башында жамауат биринчи къуралгъанындан башлап, оюнла аны жашау белгилеринден бири болуп келедиле. Бурунгулу жамауатны адамлары хар заманда сау-лукъ сакъларыкъ, чыдамлыкъгъа, гиртчиликге, таукелликге, батырлыкъгъа юретирик амалланы бек багъалатхандыла, аланы дайым излегендиле. Ала уугъа чыгъардан алгъа, мамонтланы сыфатларын суу бойнунда суратлап, аланы тегерегинде тепсей, жютю мужуралары бла мамонт суратлагъа атып, ойнагъандыла. Ызындан, жилин кибик ийиле-ийиле, “жилян тепсеуню” тепсегендиле. Алай бла уллу ишге оюн бла хазырлангандыла.

Бурунгулу греклени жашауларында да, оюнланы, эришиулени хайырлана, жаш телюню къарыулу, чыдамлы, саулукълу этиу юретиу ишде биринчи жерни алады. Халкъланы бурунгу эпосларына къарасакъ да, алада жамауат кеси бек жаратхан жигитлени, батырланы, пелиуанланы сыфатларын керебиз. Белгили Антей, Геркулес, атлантла чексиз къарыулудула. Жашауда тубеген къыйынлыкъланы барысын да хорлап чыгъалгъан орус жигитлени: Илья Муромецни, Добрыня Никитични, Алёша Поповични атлары бюгюн да жаш телюге юлгюдуле. Манас, Кёр-оглы, Давид Сасунский - ала халкъны умутларын толтура келген батыр адам-

ладыла. Шимал Кавказдагы таурохланы асламысы нарт жигитлеге жоралангандыла. “Бек къарыулу”, “саулукълу” дегенни магъанасын “нарт кибик” деген тенглешдириу айыртады. “Къарт болсанг да, нарт бол” дейдиле, “къарыуунгу, саулугъунгу атма” дегенча. Уллу- гитче да уста таныгъан Сосурукъну, Батаразны, Къарашауайны, Рачикъауну сыфатлары алыкъын мындан ары да кеп тёлюлени батырлыкъны жолуна чыгъарадыла. Оюнлада, эришиуледе жыйыла, айный келген къарыулары, чыдамлыкълары, саулукълары аланы атларын таурохлада сакъланырча этгендиле.

Тыш кыраллы белгили педагогладан эм башха алимледен эришиулени, оюнланы жаш тёлюню ариу агъачлы эм саулукълу этиуде магъаналарын ачыкъларгъа кюрешмегени болмагъанды дерчады. Возрожденияны кезиуонде гуманистле адам улуну инсан чегине жетдирир мадарланы халкъ педагогикада излейдиле. Бу ишде халкъны алчы сынауу аланы жангы оюмлагъа келтиреди: сабийни окъутханда, анга физкультура дерсле да берирге керекди, алай бла сабийни саны-чархы айныйды, ол ариу агъачлы, саулукълу, чыдамлы, аны юсюне уа акъыллы эм ариу кылыкълы болады. Аллай ниет бла XV- чи ёмюрню биринчи жарымында италиячы педагог Витторино де Фельтре “Къууанч юю” деген школун ачады. Ол школда сабийле окъугъандан сора да ариу хауада кеп заман ётдюредиле, тюрлю-тюрлю оюнлагъа, эришиулеге къатышадыла. Аны ызындан французлу гуманист Франсуа Рабле “Гаргантюа бла Пантагрюэль” деген китабын юйретуу ишде физкультураны магъанасын ачыкълап жазады. Сабий, кёлю кётюрюлюп, къууанып ойнаса, Франсуа Рабле айтханнга кере, оюнну магъанасы аллай бир бийик болады. Фома Кампанелла уа феодалланы оюнларындан эсе, школлада халкъда жюрюген оюнлагъа аслам эс бурулурун тапха санагъанды. Сабийни ариу санлы, саулукълу этиуню мадарларын къа-

лай хайырланьыргъа боллугъун юретиучюлеге, ата-аналагъа билдире, XVII - чи ёмюрде жашагъан белгили педагог-демократ эм гуманист Я.А.Коменский кёп сандагъы китапларына ол сорууну кийиреди.

Белгили французлу акъылман Ж.-Ж.Руссо сабийни къагъанакъ заманындан башлап, аны саулугъуна дайым къайгъырыргъа чакъырады. Былайда, аны айтыууна кёре, оюнланы эм тюрлю-тюрлю тебиуле этдирген упражненияланы магъаналары алгъа чыгъады. Къара халкъны сабийлери ойнагъан оюнланы юлгюге алыргъа тийишли болгъанын белгили ингилизли философ - материалист Джон Локк ангылатады. Адамны, дейди ол, саулугъу осал болса, кёлю да такъырды, саулукъ а аны кёлюн кётюреди. Къагъанакъгъа къарагъанны биринчи борчу сабийчикни саулугъуду. Сабийни сууукъгъа да, къызыугъа да юретирге керекди. Локкнун айтыууна кёре, сабийни саулугъуна, къарыууна уллу хайыр бераллыкъ оюнланы арасында биринчи жерге къара халкъны сабийлери ойнаучу оюнла чыгъадыла. Аны тюзлюгюн белгили швейцарлы педагог-гуманист И.Г.Песталоцци къатлап кёргюзтеди. Ол халкъ педагогиканы мадарларын бу ишде ал сатыргъа чыгъарады. “Гертруда сабийлерин къалай ёсдюреди?” деген китабында ол сабийни юретиуде бек иги сынаугъа ишчи халкъны кеси жаратхан педагогика сынауун тергейди. Гертруда да элде жашагъан ююрню анасыды. Алай бла “ююр педагогика” юретиу ишни тамырыды. Ол сынауда сабийлени ойнатыу бла айнытхан бек белгили жерни алады. И.Г.Песталоцци жарлы халкъны сабийлери жашауда чыдаялыр эселе деп, аланы урунуугъа гимнастика бла хазырларгъа умут этгенди. Аны себепли ол “Тебиу халланы азбукасы” деген пособия жазгъанды. Тюз баралгъан, ары-бери терк узалгъан - ала бары да иш юсюнде туберик тебиуледиле. Аланы этилир амалларына сабийликден юйреннген терк да, иги да эм артыкъ арымайын ишле-

яллыкды. Физкультураны, аны бла бирге уа оюнланы инсанни хазырлауда магъанасын XIX -чю ёмюрде атлары белгили болгъан социалист-утопистле жамауатха, юретиучюлеге дайым ангылатып тургъандыла. Социализмада жашарыкъ жамауатны эсге ала, Роберт Оуэн эм алагъа ол жамауатны адамлары саулукълу болургъа керек болгъанларын шарт билдиреди. Адам неден да алгъа саулукълу болса, дейди ол, аны ёзге жаны бла да айныуу тынч эм жетишимли барлыкды. Роберт Оуэнны илму оюмларын кеслерини политика кёз къарамларына мурдор этип сайлагъанла - марксистле да- адамны инсан даражагъа жетдирлик аны хар жаны бла да айныуунда болгъанын билдиреди: саулукълу эм къарыулу болуу, акъылдан иги юлюшлю болуу эм ариу къылыкъны жорукълары бла жюрюу.

Арисейде да физкультура бла спортха эрттеден бери эс бурадыла, бютюн да халкъда бурун замандан бери сакъланып келген оюнланы юретиу иште кенг жаяргъа кюрешген алимле, педагогла, белгили къуллукъчула кёп сандадыла.

XVII-чи ёмюрню экинчи жарымында Арисейде жарыкъландырыу ишле бла маданиятны байыкъдырыу жетишимли барадыла. Ол кезиуде орус халкъны тёрели оюнларына иги да эс буруп башлайдыла. Пётр I физкультураны аллында ачхан жол В.Н.Татишевни, Феофан Прокоповични, А.Ч.Поленовну, Д.С.Аничковну, А.Ф.Бестужевну, М.В.Ломоносовну, Н.И.Данилевскийни, И.И.Бецкойну, А.Н.Радищевни, А.В.Суворовну, Н.И.Новиковну, Г.С.Сковороданы жазгъан ишлерини хайырындан андан ары да кенгереди.

И.И. Бецкой - кеси да бек белгили жарыкъландырыучуду- эркин солуу кезиуню ойнай-ойнай ётдюргенни хайырын ангылата, алай бла адам кесини санынчархын, къан тамырларын айнтыргъа себеп табарыгъын билдиреди. И. И. Бецкойну айтыуна кёре, са-

бийлик оюнлагъа тартдыргъан кезиудю. Алай бла уа сабийни саулугъуна къошулады. Агъачы ариу болуп, ол айныргъа онг табады. Былайда къара халкъны сабийлери ойнаучу оюнланы юсюнден а кёп ариу сёз айтылады. А.Н.Радищев да “Петербургдан Москвагъа дери жортууул” деген чыгъармасында, халкъ педагогиканы намысын кётюре, жарлы ишчиле, арымайын терк чаба эм жюзе биледиле дейди. Аны айтыууна кёре, жарлы, ишчи халкъладан кёпле да бек къыйналмай, ауур затланы кётюраладыла, чалгъы бла балта аланы къолларында терк ойнайдыла. Ала ат юсюнде да ариу бара биледиле.

XIX-чу ёмюрню экинчи жарымында, жыйырманчы ёмюрню уа башланган жылларында Арисейни маданиятында атларын айтдырып тургъан К.Д.Ушинский, П.Ф.Лесгафт, Е.А.Покровский миллет оюнланы илму мурдорда тинтип, аланы окъуу юйледе, ююрледе да кенг хайырланыргъа онг тапдырадыла. К.Д.Ушинский а дерсде окъуна оюнну дидактика амал халда хайырланыуу тюзге санайды. Алай, дейди ол, аны да мардасы барды, дерсни саулай да оюннга айландырып къояргъа жарамаз. Дерсле арасында, солуу кезиуде уа, К.Д.Ушинскийни айтыууна кёре, бурунгулу оюнла сабийлени бек иги мулжутурукъдула, жангы дерсге жангы къарыу бла, хазырлыкъ бла кирирге онг берликдиле. К.Д.Ушинскийни кезиуюнде жашагъан алим Е.А.Покровский физкультура жаны бла орус маданиятны мурдорун салгъанладан бириди. Кеси да, ол халкъда жюрюген сабий оюнланы энчи алып, тинтгенди. Оюнланы юсюнден жазарыкъ адам Е.А.Покровскийни “Сабий оюнла, асламысында орус сабийле ойнаучула” деген китабы бла алгъадан шагъырей болмай къаллыкъ туюлдю. Орус сабийлени оюнларыны жыйымдыгъын чыгъарып, ол аланы методика жаны бла кереклисича суратлайды.

Аны юретиучюлеге берген акъыл сёзлери сабийлени саулукълу, зауукълу, къарыулу этерик устазлагъа сыйлы саугъа кибикди. К.Д.Ушинскийни, Е.А. Покровскийни да заман жолдашлары белгили алим эм педагог П.Ф.Лесгафтны бизни къыралда ХХ-чы ёмюрде физкультураны мурдорун айнытханланы арасында биринчиге саналгъаны алай бош туююлду. П.Г.Лесгафт да сабийден терк-терк тебиулерин излеген оюнлагъа уллу багъа бичеди. Аллай оюнланы юйюрге, сабийни гитче заманчыгъындан башлап, ол аланы уллу болмаса да, хайырланып турурча этерге керекди. Ол заманда, П.Ф.Лесгафтны айтыууна кёре, сабий жашауда туберик чырмауланы кери этерге юйренирикди, нек дегенде, оюндагъы чырмауланы хорлап келген жаш хорламны татыуун ангылайды, анга таукел хазырланады. Алай бла сабий оюнда кесин жашаугъа хазырлайды. Ойнагъан кезиуюнде аны психикасы айныйды, сезимлери, халлары къураладыла, аны юсюне да оюну хайырындан ол кесин зауукълуча ангылайды.¹

Заман ол белгили алимлени, педагогланы атларын унутурмагъанды. ХХ-чы ёмюрде да Арисейде аланы алчы ниетлерин жашауда бардыргъанла чыкъгъандыла. Сабий дунияны тап багъалай билген Н.К.Крупская аны юсюнден кёп жазгъанды. Аны “Эл жериндеги сабий сад”, “Сабий садда оюну магъанасы”, “Гитче сабийчиклени оюнчукъларыны юсюнден”, “Школгъа жүрюмеген сабийчиклени юретиу мадарла” деген ишлеринде халкъ педагогикагъа тыяныргъа чакъыргъаны бек ариу белгиленеди. Ол айтханнга кёре, оюну болушлугъу бла сабий садчыла дунияда тубей тургъан затланы ангыларгъа онг табадыла. А.С.Макаренко да сабий оюнланы юсюнден жазгъан критика статьялары бла оюнланы методикасын байыкъдырады. Аны “Сабийлени юретиую юсюнден лекцияларында”

---

¹ Лесгафт П.Ф. Соч. Т.1. М., 1951. – С. 289.

“Оюн” деген энчи баш барды. Ол статьягъа кёре, А.С.Макаренко оюнда деменгили юретиу кюч кёргени белгили болады. Осал оюнла берген хатаны да унутмай, аны юретиучюлени эслерине салады, оюнланы сакъ сакъларгъа чакъырады.¹ А.С.Макаренко атааналаны ойнай тургъан сабийде келир заманны ишчисин кёрюрге юретгенди.

Оюнну юретиу магъанасын тюрлю-тюрлю жаны бла илму мурдорда Р.И.Жуковская, Д.В.Менджерицкая, А.П.Усова тинтгендиле. Оюнну сабий садлада юретиу ишде къалай хайырланыргъа керек болгъанын ала китапларында ангылатадыла.² Ойнагъан сабийни психикасына оюн не хайыр бергенин Д.Б.Эльконин бла А.Н.Леонтьев билдиредиле.³ Ала сабий оюннга, психология кёз къарам бла тинтиу иш бардыра, юретиу мадарланы арасында белгили жер береди. Башда айтылгъан алимлени хайырындан сабий садлада, школлада ишлеген устазла, методистле да этген ишлерин илмугъа тыяна этип башлайдыла. Ала да энди ишде сынауларыны юсюнден статьяла жазадыла, илму-методика конференциялада оюнларын асламлагъа жетдиредиле.

Бююнлюкде бизни къыралыбызда ёсюп келген жаш тёлюню саулукълу, таукел жюрекли этер мадарлагъа дайым эс бурула тургъаны себепли, физкультурагъа жораланган, аны кенгнге жаяр муратда берилген кёп тюрлю къырал оноула, жорукъла чыгъа тургъандыла. Алагъа кёре жарыкъландырыучу аралада

---

¹ См.: Макаренко А.С. Соч. Т. 7. – М., 1952. С. 184-192.

² См.: Жуковская Р.И. Воспитание ребенка в игре. М., – 1963; Менджерицкая Д.В. Творческие игры. – М., 1957; Усова А.П. Обучение в детском саду. – М., 1950.

³ См.: Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М., Изд-во. АПН РСФСР 1959; Эльконин Д.Б. Психология игры. М.: «Педагогика», 1978.

сабий садлагъа, школлагъа деп физкультурадан программала чыгъа турадыла. Ол программалада халкъ педагогикагъа кенг жайылгъан, бурун заманладан бери сабийле суююп ойнагъан оюнлагъа жер бек аз берилгенди, бютюн да гитче халкъланы ол жаны бла хазнасы уа белгисиз къалгъанды дерге боллукъду. Физкультураны илмусун айнытханла, аны теренине киргенле В.Горбунов, Г.Деметер, В.Коротков, П.Рудик эм башхала битеу эслерин жалан да артагъы спорт упражнениялагъа бургъандыла. Болса да, къыралыбызны жер жерлеринде аз-аздан миллет оюнланы юретиу ишге къошуп башлайдыла, сабий оюнланы тарыхына, методикасына эс буругъа керек болгъаны шарт билинеди. Бююнлюкде уа биз бир-бир къарындаш халкълада жюрютюлюп келген сабий оюнлагъа, абадан жашланы спорт оюнларына да А.К. Атаевну, А.А. Стародубцевну, Э.Х. Галеевну, Г.С.Туманянны, В.И.Элашвилини, Г.Н. Симаковну, М.Т.Таникеевни, И.У.Самбуну эм ала кирик башхаланы илму-тинтиу ишлерин окъуй, тюшюнюрге онг табабыз. Сабий оюнланы юсюнден жазардан алгъа “оюн” демекликни магъанасын ачыкъларгъа керекбиз. “Оюн” деген сёзге кёп тюрлю илмулада тюбейсе. “Оюнну” педагогика кёз къарам бла тинтирге боллукъду. Аны психология, физиология, кибернетика, логика да, бир белгили мадаргъача къарай, хайырланадыла. Жамауатны ёмюрле бла жашау жолун билирге суйгенлеге уа оюн жол жарытхан чыракъ кирикди. Аны хайырындан этнография илмуда терен эм сейирлик тинтиу ишле бардырыладыла. Оюн кесини тарыхын жамауат жаратылгъан кезиу бла башлайды, андан ары ол аны жашауундан айырылмай келеди. Энци адамны жашаууна къарасакъ а, оюн аны бла дайым биргеди: бешикден башлап, терен къартлыгъына дери. Оюн кеси аллына жаратылып къалмагъанды. Ол адам улуна къайдан эсе да келип къалгъан саугъа туююлдо. Оюнну жаратхан урунуу болгъанды. Аны мурдору уру-

нууду дегге боллукъду. Оюн алай бла урунуу сы-
фатларыкъ бир энчи мадар кибик жашауда белгили
жерин алады. Аны юсюнден Г.В.Плеханов ийнанырча
ангылатады.¹ Оюнну халын толу билирге скойген, де-
генди ол, аны урунуу халда излерге керекди. Жер ба-
шыны биринчи адамлары оюнларыны халларын таш-
лада, топуракълы чегетледе суратлагъандыла. Ол
суратлада: уучулукъ, жер ишле, урушну белгилери. Ол
затланы аллында урунуу болгъанды: уугъа барыу, жер
ишлей, уруш этиу, артда уа ол затланы оюн бла кёр-
гюзтюу. Г.В.Плехановну айтыуна кёре, оюнну энчи
алып къарагъанда, аны гитче борчу - адамны кёлюн
кётюрген, аны ыразы, къууанчлы этген. Къысха айт-
ханда, аны булжутуп, заманын ариу ётдюрген. Саулай
алып къарагъанда уа - жамауат жашаугъа тутурукъ
болуп, юйретиу борчну толтургъан.² Ол эки борчну да
эсге ала, жамауатны тарыхын ачыкълар муратда оюн-
ланы тинтирге керекди. Былайда педагогика бла этно-
графияны тинтиу мадарлары бирлеше келликдиле.
Тинтиу иш да этнопедагогика мурдорунда жазыллыкъ-
ды. Педагогикада юйретиу иш бек алгъа сабийлеге,
жаш тёлюге жораланнганын эсде тутсакъ, оюнланы
юсюнден этнопедагогикалы илму иш бла эм алгъа са-
бийлени, жаш тёлюню оюнлары тинтиллиги белгилиди.

Бир бирде сабий оюнла тюрленмей, не да бир аз
тюрленип, уллуланы, акъылбалыкъ кезиудегилени,
той-оюнларында да къатланадыла. Ол къууанчлы ке-
зиуню мурдору -оюнду.

Этнопедагогикагъа тыяна, жаш тёлюню оюнларын
тинтген ачыкъларгъа борчлуду:

---

¹ См.: Плеханов Г.В. Соч. Т.14. – М., 1925.

² Плеханов В.П. Письма без адреса. Письмо третье // Соч.:
Т.14. – М., 1925. – С. 54-56.

а) оюнну урунуу бла байламлыгъын эм аны юйретиу ишни бек кыйматлы мадарларындан бири болгъанын;

б) оюнну баш борчу бла аны баргъаныны арасында таплашыуу;

в) оюнну баргъан кезиуюнде байыкъланыуу;

г) оюнну жаратылгъан кезиуюу бла бусагъатда баргъан халысыны арасында байламлыкъла, тюрле ниуле;

д) оюнну сабийни айныууна себеби;

1) санын-чархын айнытып, ёскоуюне хайыры;

2) жүрек-къан тамырланы ишлетиуде хайыры;

3) сюек-шаугют системасын айнытыуда хайыры;

4) солууун тюз ишлетиуде хайыры;

5) кефин жарыкъ сакълауда хайыры;

6) сабийни таукел, батыр, ёткюр этиуде хайыры;

7) ариу халлы болуп, кесин адамла арасында жүрюте билиуюне себеби.

Оюнну хар жаны бла да тинтиу илмуда алай кёп тюбемейди. Ахыр жүзжыллыкъ ёмюрге дери ёз жазмасы болмагъан халкълада уа ол иш бек аз бардырылгъанды. Болгъаны да асламысында бизни ёмюрню башланыуундан эсленеди. Бир-бир тинтиу ишледе уа этнопедагогика кёз къарам ахыр да жокъду. Юлгюге, Шимал Кавказны айтыргъа боллукъду. Махачкъалада 1971 жылда чыкъгъан Ф.А.Агаповну “Физическая культура и спорт у горских народов Северного Кавказа” деген китабында эки жүз бла отуз юч бетден жалан да эки параграфха кирген хапарларында төрели халкъ оюнлагъа эс бурулады. Анда да бу оюнла - сабий оюнла, была уа - абадан жашланы оюнлары деп белгиленмейди. Китапны жазардан алгъа салгъан муратына кёре, автор педагогикагъа артыкъ жууукълашмайды. Бир-бир бетледе ол халкъ чыгъармалагъа эм архив материаллагъа тыяныргъа кюрешсе да, педагогикадан,

психологиядан, этнографияны мадарларындан бирлик кѳураялмайды. Автор халкѳны жашауу экономика эм политика бла кѳалай байламлы болгѳанын кѳргюзтеди. Аны юсю бла уа ол физкультура бла спортну айныууна властла кѳалай кѳарагѳанларын, кѳаллай буйрукѳла этгенин, ол буйрукѳла кѳалай толтурулгѳанларыны юсюнден билдире келеди. Илму мураты да - олду.¹ Тюз ол халда, ол жол бла барып а, В.А.Апеков 1967 жылда Нальчикде “Физическая культура и спорт в Кабардино-Балкарии” деген китабын чыгѳарады. В.Ф.Казиевни да 1968 жылда Орджоникидзеде “Физическая культура и спорт в Северной Осетии” деген китабы чыгѳады. Биз сагѳынган юч автор да халкѳ педагогикагѳа эс бурмай, юсю бла атлап кетедиле. Тинтиу мадарлары да тарых илмуну мадарларындан тышына кетмейдиле. Тил жаны бла да, ишлеген кѳуллукѳларына кѳре, этнопедагогика илму тил жокѳду дерге боллукѳду. Болса да, юч автор да, жазгѳан китапларында миллетлени физкультура бла спортда жетишимлерин тарых жаны бла системагѳа келтирирге кюрешип, хайырлы ишле жазгѳандыла.

Грозный шахарда 1963 жылда чыкѳган А.И. Красновну “Физическая культура и спорт в Чечне и Ингушетии” деген китабында этнографиягѳа келишген жерлери асламыракѳды, нек дегенде, белгили орус - кавказ урушну кезиуонде чечен эм ингуш халкѳланы юсюнден орус эм тыш кѳыраллы алимле, урушха кѳа-тышханла, урушну юсюнден жазгѳан тарыхчыла, интеллигенция кѳауумла кѳп тюрлю хапарла билдиредиле, алай бла ол эки халкѳны жашау халын, юйретиу ишде энчи эм ѳмюрлюк сынауларын ачыкѳлагѳан

---

¹ Краснов А.И. Физическая культура и спорт в Чечне и Ингушетии – Грозный, 1963.

жазмала аслам тубейдиле.¹ А.И. Краснов ала бла иги хайырланганды. Болса да, сабий эм жаш төлю оюнланы ол да система халда жыйышдыралмаганды: не болганын, не жорюгенин айтып, аны бла чекленип къалыуну этнопедагогика, этнография да тюзге санамайдыла. Автор кесини аллында биз излеген муратны салмайды. Аны мураты башхады. Аны мураты - тарых жол бла, тарых ыз бла бара, ол эки халкъны, къырал документлеге, буйруклагъа кёре, физкультура бла спортда жетишимлерин ачыкъларгъа, аны ючюн республикада этилинген мадарланы кёргозтюрге, хунерли, айтхылыкъ спортсменлени ёз халкъыны маданиятына къошумчулукъларын белгилерге. Физкультура бла спортну битеуюнлей угъай, жалан да миллет оюнланы энчилеп тинтиу Шимал Кавказны бюгюнлюкде хар жеринде да жайыла барады. Ол жаны бла М. Дибировну, С. Гагиевни, А. Стародубцевни, Х. Байрамкуловну ишлери Шимал Кавказны тауларында, тюзлеринде да оюнланы тарыхын битеу физкультура бла спорт хазнасыны бир бёлегича кёргозтедиле. Ол ишле педагогиканы тарыхына киредиле, жамауатны маданиятын ачыкълар ючюн а, авторла фольклор бла этнографияны мадарларына иги, толу эс бурмайдыла. Этнопедагогика уа эм алгъа фольклор бла этнографияны мадарларына тыяна келеди.

---

¹ См.: Гагиев С.Г. Осетинские национальные игры. - Орджоникдзе, 1958; Дибиров М. Народные игры и спорт в Дагестане. - Махачкала, 1968; Стародубцев А.А. Из истории физических упражнений и игр адыгов. // «Ученые записки» Краснодарского педагогического института. Вып., 2. - Краснодар, 1959; Байрамкулов Х.К. Использование самобытных физических упражнений карачаевцев: Автореферат канд. дис. - М., 1970.

Физкультурадан таулу устазла дерслеринде хайырланыр ючюн, сабий оюнланы жыйымдыгын энди табаргъа боллукъдула.¹ Болса да, оюн жыйымдыкъла оюнну къалай ойналыргъа керек болгъанын чертгенликге, аны этнопедагогика жаны бла суратламайдыла, нек дегенде, аланы жазгъанларыны муратлары белгилиди- устазгъа, сабийлеге, къысха айтыула бла, оюнну къурулушуна кёре, керекли буйрукъла берирге.

Сабий оюнланы педагогика кёз къарам бла тинтип, аланы этнопедагогиканы кесегича бериуню кесибизге борчха тергей, биз оюнланы 1965 жылдан окъуна жыйып тургъанбыз. Ала бла бирге уа оюнланы юсюнден тарых-этнография эм фольклор материалланы жыйгъанбыз.

Бу ишни тындырыр ючюн, Шимал Кавказны маданиятларыны бир бирге жууукълугъун эсге ала, биз ол регионну хар республикасында архивлеге, библиотекалагъа, окъуу юйлеге айланып, тенгleshдириуге материал жыйгъанбыз, жыллары келген адамла бла селеше, аладан да оюнла жазгъанбыз. Жыйылгъан оюнланы юсюнден статьяларыбызны “Минги Тау” журналны эм “Заман” газетни номерлеринде чыгъаргъанбыз.²

---

¹ Мафедзев С.Х. Ручеек. – Нальчик, 1978; Таумурзаев Д. Ким алгъа? – Нальчик, 1978.

² Гуртуева М.Б. Физическое воспитание детей младенческого возраста у народов Северного Кавказа. // «Мах дуг» / «Наша эпоха»/ - Орджоникидзе, 1988. - № 11; Гуртуева М.Б. Сабийлени «Таш оюнларыны» юсюнден // «Минги тау». – Нальчик. – 1988. – № 2; Гуртуева М.Б. Жеребьевки в детских играх юных горцев. // Материалы Всесоюзной этнографической сессии, посвященной 60-летию образования СССР. – Нальчик, 1984; Гуртуева М.Б. Сабий оюнла-халкъ педагогиканы хазнасы. // «Минги тау». – Нальчик. – 1989. - № 2; Гуртуева М.Б. Халкъ педагогикада «тыякъ оюнланы» юсюнден // «Минги тау». – Нальчик. – 1990. - № 4; Гуртуева М.Б. Игры и развлечения юных горянок. // Тезисы докладов I Региональ-

Алай бла ол иш устазгъа, окъуучулагъа да жетгенди. Андан сора оюнланы юсюнден илму ишибизни, биягыча бѐлюп-бѐлюп, радио эм телевидение бла халкъыбызгъа эшитдиргенбиз. Быллай ишни устазла бла тюбешгенибизде да бардырып тургъанбыз. Ызындан а, ол ишни жангырта-жангырта, “Заман” газетни бир къауум номеринде бергенбиз. Биз жыйып, тинтип сакълагъан оюнларыбызгъа алимле иги багъа бичгендиле. Белгили академик Г.Н.Волков оюнларыбызны бир къауумун кесини 1974 жылда Чебоксарыде чыкъгъан “Этнопедагогика” атлы китабына, ыспас эте, кийиргенди.¹

Маданият жашауубузну тутуругъу болгъаны себепли, оюнлагъа мындан ары да алимле, устазла да эс бурургъа хазырлыкъларын кѐргюзтюркдюле. Бу ишни бютюн да бек къолгъа аллыкъла тарыхчыла, этнографла, педагогла, методистле болургъа тийишлидиле. Кертиси бла да бу арт кезиуде, сабий оюнланы юйретиу иште терен магъанасын ангылап, бир къауум алимле, устазла аланы жыяргъа эм тинтирге иги да

ной научно-практической конференции / 20-21 ноября 1991 г., «Женщина Кавказа и современность». – Нальчик, 1991; Гуртуева М.Б. Халкъ педагогиканы бай хазнасындан. // «Минги тау». – Нальчик. 1992. – № 1; Гуртуева М.Б. Таулу сабийлени оюнлары. // «Минги тау». – Нальчик. – 1993. – № 3; Гуртуева М.Б. Алтын бешик. // «Заман» – 31-чи август. – 1994. – № 161; Гуртуева М.Б. Юйретиу иште сабий оюнланы магъаналары. // «Заман» – 29-чу июль. – 1994. – № 139; Гуртуева М.Б. Сабий оюн-сабий дуния // «Заман» – 18-чи февраль. – 1994. – № 32; Гуртуева М.Б. Таулу кызычыкъла къалай ойнагъандыла. // «Заман» – 15-чи октябрь. – 1993. – № 203; Гуртуева М.Б. Ёсююню, айныуну хайырлы амаллары. // «Заман» – 8-чи октябрь. – 1993; Гуртуева М.Б. Сабий оюнла – миллет культураны бир кесегидиле. // «Заман» – 28-чи январь. – 1994. – № 68; Гуртуева М.Б. «Кюнню сабийлери». // «Заман». – 14-чю апрель. – 1994. – № 70.

¹ См.: Волков Г. Н. Этнопедагогика. – Чебоксары, 1974. – С. 250-251.

эслерин бёледиле. Сёз ючюн, къарачайлы алим Х.К.Байрамкулов эм малкъарлы устаз Д.Таумурзаев “Къарачай-малкъар халкъ оюнла” атлы китапны бирге хазырлап, аны басмадан чыгъаргъандыла.¹ Х.К. Байрамкуловну ол 1970 жылда къоруулагъан кандидатлыкъ диссертациясыны материалы да бу китапха кирип, аны къыйматын, даражасын кётюргенди.² Къабарты-Малкъарны эм Къарачай-Черкесияны илму-излем институтларында да оюнланы эм оюн фольклорну жыйыугъа къыйын салып къорешгенле бардыла.

Оюнла къууанчда, солуу заманны ётдюргенде, бушууда окъуна белгили жерни алып, тёрелеге жууукълашханлары себепли, “той-оюн” деген сёзтутуш жаратылгъанды. Алай бла той оюнсуз болмагъанды. Илму мурдорда тинтилип, ачыкъланган, жангыртылгъан оюнланы саны не кёп болса, аллай бир миллет маданиятны тарыхы да алгъа атлай, байыгъа барлыкъды. Бююнню жашауубузда да ол оюнла ёсюп келген жаш тёлюню саулукълу, иш кёллю, билимли эм ариу халлы юретиуде тынгли мадарды. Ала бла бирге айтылгъан сабий фольклор а жашла бла къызланы эстетика сезимлерин айнытыргъа кёп тюрлю онгла берлиқди.

---

¹ Таумурзаев Д., Байрамкулов Х.К. Къарачай-малкъар халкъ оюнла. – Нальчик. – «Эльбрус», 1998.

² Байрамкулов Х.К. Использование самобытных физических упражнений карачаевцев: Автореферат канд. дис. – М., 1970.

**ГИТЧЕ САБИЙЧИКЛЕГЕ АТАЛГЪАН
ОЮН ФОЛЬКЛОР**

АЛТЫН БЕШИК

Халкъ кесини педагогика сынауунда ууакъ сабийлени юйретиуге энчи эс бура келгенди. Жангы туугъан сабийчикге, аны даражасын кётюре, “юйюрню патчахы” дегендиле. Кесинден инчге тамырла базыкъгъа айлана, терекни жашатханча, къарыусуз къагъанакъчыкъла да миллетни ёмюрюн узакъ этгенлей турадыла. Анга ата-бабаларыбызны “Уллу да гитчеден болады” деген акъыл сёзлери шагъатлыкъ этедиле.

Сабийчик туугъунчу окъуна, аны саулугъуна къайгъыра, анасына ауур иш этдирмезге кюрешедиле. Дагъыда бир шарт, ауурлугъу болгъан тиширыу кёпюрден ёте туруп, суугъа жумуртха атханды, сабийге суу зараны жетмесин деп. Ол жаннган отха да къарамайды, сабийчик тамгъалы болмасын деп. Къарнындагъы сабийни саны-чархы тап болсун дей, ол тиширыу къыяулу адамгъа кёз жетдирмезге кюрешгенди. Сабийчик туугъунчун анга алгъадан кийимчикле хазырламагъандыла, ырыслап. “Жашмы, къызмы болур” деген оюм хар заманда чыкъса да, ырыслап: “Сюек саулукълу болсун ансы, неси башхады”, деп къойгъандыла. Жашла болуп, къыз а болмагъан юйюрге, къызчыкъ тууса уа къууаныулары белгили эди. “Мени жаууму ёлген кюнюнде жилиргъа къызы болмасын”, не да: “Мени жаууму эгечи болмасын”, - дегендиле. Къызчыкъ тууса, “таракъчы тууду” деп, къууангандыла.

Таулу юйюрге бютюнда суююп жашчыкъны сакълагъандыла. Жашчыкъла аслам болурларын излей,

халкъ ол ниетин нарт сёзле бла да билдиреди: "Жангыз жаш жокъну орнунда, эки жаш - жангызны орнунда". Мюлк жюрютгенде, малчылыкъда ауур ишле кепдюле. Алагъа иги кесек билек кюч керекди. Ол иш-лени кишиле эм жетген жашла тындырадыла. Андан сора да элни чабыуулладан сакълап тургъанла, халкъны азатлыгъын къоруулагъанла да ала болгъандыла.

- Ма анданды юйюр да, эл да жангы туугъан жашчыкны артыкъ суйгенлери. Юйюрге уа насып къатланып келеди: тукъумну атын сакъларыкъ жашчыкъ туугъанды. Дуниягъа къошуллукъ жашчыкны сакълай, таматала аны атын не сылтау бла да айтыуларына къошадыла. Сёз ючюн, мардасыз дауур этип тургъан сабийге аны сиркиулюгюн кем этер муратда: "Тынч тур, дауур этме, неге быллай бир къууандынг ананг жаш тапхан кирик", дегендиле. Не да биреу къолундагъы саугъаны "ангамы берейим, огъесе мынгамы берейим" дей, аны таукел бирине берирге десе, ол бирсини юсюнден "охо, къайнайды ол, аны анасы жаш таба туррады" деп, кесин тынчайтады.

Юйюрде дайым къызчыкъла туууп турсала, артда туугъан къызчыкъгъа "Къызтуума" атагъандыла. Алай бла энди къызчыкълагъа чек салынады. Артда туугъан къызчыкны, "Къызтыуумачыкны" ызындан жашчыкъ тууаргъа бопур деп умут этгендиле. Бу халда ат атау адет башха муслиман халкълада да белгилиди. Узбеклиле, жашчыкны сакълай, артда туугъан къызчыкъгъа "Огъул" деп атайдыла. "Огъул" - жашчыкъ" демекликди, бу сабийни ызындан жашчыкъ туусун деп, Аллахдан тилегенликлериди. Азербайджанлыла да, юйюрде жашчыкъ болмай бир къауум къызчыкъ бар эсе, жашчыкны сакълай, артда туугъан къызчыкъгъа не "Бясти", не да "Кифаят" атайдыла. "Бясти" - "боллукъду энди" демекликди, "Кифаят" а "тамамды" деген магъанадады.

Кюнлени биринде, юйюрге кьюуанч кийире, сабийчик дунягъа къошулады. Битеу эл, узакъдагъы, жуу-укъдагъы ахлула да аны атасын, анасын алгъышлайдыла. Абадан сабийле суйюнчюлюк жыядыла. Сабийчикге эллиле сагуъала бла келедиле: кийимчикле, иллаула келтиредиле, аланы алгъыш эте бередила.

Туугъан кюнюнден башлап, къагъанакъ кёз туурадады, аны айныу жолу миллет төреле бла байламлы боллукъду. Эм алгъа аны туугъан кезиучюгюнде ауузчугъун бир огуурлу тиширыу тазалайды. Аллай сыйлы борчун ол алгъыш бла башлайды, юйретиу сёзле айтады. Бу бек жууаплы ишди. Нек дегенде, сабийчик ёсюп, сора огуурсуз, ачы тилли, къаргъышчы болса, бу тиширыуну аман бла эсге тюшюрюге боллукъдула: "Муну аузун ким жуугъан болур эди", деп. Сабийчикни биринчи кере тырнакъчыкъларын кесерик адам да толу, насыплы юйюрден болургъа керекди. Гитчечикни келир заманда толу юйюрлю болурун сюе, кёп алгъыш эте, тырнакъчыкъларын алай кеседила.

Аны бешикге бёлеген кюнню да юйюрню байрамыча ётдюредиле. Тиширыула жыйылып, аны бешикчигин къурайдыла, жасайдыла. Алгъыш бла бешикге бёлейдиле. Бешикни төрт мюйюшюне, ортасына да хычинле салып, алгъыш этип, ол хычинлени ашайдыла. Айтылгъан алгъышлада, ариу сёзде сабийчикни ёсюу ызы ызланады, анга насийхат бериледи, инсан болурун излейдиле.

Къагъанакъны юйретиуде аны саулугъун сакълау таматалагъа биринчи борчду. Сабийчикни хар кюнден жууундурадыла, тазалайдыла, бешик быстырчыкъларын кирсиз, къургъакъ тутадыла.

Төртюнчю айына киргенден сора къагъанакъчыкъны бет сыфаты жангы белгиле алады. Төрт айчыгъында уа ол биринчи кере кюлген тауушчугъун эшитдиреди. Ол аны тамакъ къошуну айныгъаныны белгисиди. Ары дери уа сабийчик кюлмей, тауушсуз

къубулуп тургъанды. Гитчечик анасын танып башлайды. Былайда сүймеклик сезимни биринчи тамырчыгы белгиленеди. Мындан ары ол сезим кючлене, айный барлыкъды. Ол кенгине, теренине кетерик сезимди. Заман оза баргъаны сайын сабий ол сезимни жууукъларына, ата журтуна жая барлыкъды. Ол сүймеклик сезимни башланган жери уа, айтханыбызча, ана ёшюнюндеди. Аны алайлагъына озгъан ёмюрде Швейцарияда жашагъан дунягъа белгили педагог И.Г. Песталоции да ийнандырады.

Айтханыбызча, аз-аздан гитчечикни оюм сезими да кесин билдирип башлайды. Оюм сезимни айнытырыкъ кёрген бла эшитгенди. Анасын бала башхаладан эсе кёбюрек кёреди эм кёбюрек эшитеди. Аны себепли ол анасын башхала бла тенглешдиралады. Тенглешдириу оюм сезимни мурдоруду. Тенглешдириу башланды эсе - оюм сезим уянады. Ол сезимни энди андан ары айнытып барлыкъ анасыны сабийине бешик жырыды. Сабийчикге бешик жыр биринчи дерсди. Бешик жырны сёзлерин гитчечик алыкъын ангылаялмай эсе да, ана тилни тауушларын а ол эсчигине жыя турады. Бир аздан а, жукъларгъа хазырлана, бешик жырны макъамын ол кеси да къайытарыргъа кюрешеди. Ызындан а тил айландырыргъа онг табады. Бешик жырны эшитмей ёсген сабий сёлешир кезиуонден артха къалады.

Къагъанакъ тегерекде абериленге къараргъа итине, акъылчыгъын жыяргъа кюрешеди. Анга тюрлю-тюрлю боялган затчыкъла, илляула керекдиле. Аны юсюне уа абериленге къолчугъу бла тийип, тутуп кёргени къагъанакъ сабийчикни айныууна себеплик этеди. Алгъын гитчечикни къолчугъуна айбат агъач къашыкъчыкъ тутдуруучу эдиле. Бусагъатда уа къашыкъны орнуна сабийчикни къолуна зынгырдагъан, таууш этген илляулану береди. Чеченли, ингушлу тиширыула уа къашыкъны ичине нартюх бюртюкчюкле салып, ала тюшюп кетмезча къашыкъны бир затчыкъ бла байлап,

сабийчикни къолуна тутдурадыла. Очукъ да, къашыкъны къагъа, нартюх бюртюкчюклени таууш этгенлерине сейирсинеди. Ол тауушлагъа сагъаяды, сора къайтарып къашыгъын къагъады.

Орта Азияда бешикни башы бла узунуна тыякъ урулады. Ол бешикни эки гулоу къулагъына чюй бла бегитилипди. Анга сабийчикни кез туурасында ариу илляула тагъылыпдыла. Бешик кеси да алашады: азиячыла стол, шинтик тапмагъандан угъай, адетлерине кере, жерге кийиз, жеген жайып, аны юсюнде олтурадыла. Азиячы анагъа алаша бешик тапды. Таулу бешик бийикди. Таулу ана шинтикге, не да шинтикчикге олтуруп бешикдеги сабийине къарайды. Анга бийик бешик тап келишеди. Таулу бешикге ол башда айтылгъан таякъ урулмайды. Сабийни ала-сала туруп, ол анга башын уругъа боллукъду деген хыйсап бла къойгъан болурла.

Бешикни юсюнден этнография жазмалада эки тюрлю оюм барды. Бирлери аны махтайдыла, бирлери уа къаты сөгедиле. Бешик ёмюрле бла сыналгъан затды. Аны сёкгенликге ол жокъ болуп къалмагъанды. Аны хайыры уллуду. Сабийи бешикге бёленнген ана юйде, арбазда да кеси ишлерин этерге болады. Ол биледи: сабий жыгъыллыкъ туююлдо, ол ырахат жатады, жукълайды. Бурунгу сюек сыппаны орнуна бюгюнлюкде жумушакъ, целлофан журунчукъладан тигилген сыппаны хайырланадыла. Сабийге сюек сыппадан эсе, целлофандан сыппа тапды.

Сабийчикни аякчыкъларын, къолчукъларын тап салып, таза быстырчыкълагъа, ызындан ариу жуургъанчыкъгъа бёлейдиле, жуургъанчыкъны тышындан тобукъчукъларына жастыкчыкъ салып, бешик баула бла къысадыла. Бешик баулары да жуургъанчыгъыча, бешигича, ариудула, накъышлыдыла. Айтыугъа кере, былай бёленнген сабийчикни санлары ариу, тюз ёсерикдиле, башчыгъыны кёрюмдюсю уа бешикни хайы-

Бизде “бёлляу, бёлляу” дегенни дюгерлиле да аз-чыкъ тюрлендирип “булла, булла” деп айтадыла. Ала-да уа бизни сейир этдирген-бешик жырда сабийчикге нарт таурухланы жигитлерини юсюнден да айтадыла. Алай бла халкъ чыгъармаланы эки да тюрлюсю - бешик жыр эм нарт таурух - къагъанакъ сабийчикге бирге къуллукъ этедиле. Юлгю келтирейик:

Булла, булла, буллата,
Даге, даге, дагета.

Угъай, кюнюм, жукъла,
жиляма.

Ма, къамажакъ - марал
сыфатлы.

Марал сыфатлы угъай,
жаз башыны къамажагъы.

Булла, булла, буллата.
Даге, даге, дагета.

Ма, гитче жашчыкъла
атлагъа минип.

Берд миннген атны
мангылайы къашхады.

Кудзин а - гылыу
эшекчикде.

Гамакада -
саргъылдым ат.

Ол атны къуйругъун
ким эшгенди?

Сырдон эшгенди,
къаты эшгенди,

Къара туюмчекле этгенди.
О, Сырдон! О, Сырдон!

Эки садакъ
оқъларынгдан бирин
манга бер!

къызланы да оза”, - дейдиле. Орус халкъда да “Тарта-созагъа” ушашла кѣпдюле. Алагъа “Потягунушки” дейдиле. “Тарта-созаны” сабий жукълап уянгандан сора, аны бешикден алып, тобукъларына олтуртуп да айтадыла. Аны артха тюрте да, къолчукъларындан тутуп, кесине тарта айтадыла. Къыз сабийчикге деп, аны бешикге сала туруп, бешикден ала туруп да кѣп ариу сѣзле айтадыла. Анга айтылгъан ананы бешик жырында къызчыкъны жашауда насыплы, намыслы да болуруна тилек этиледі:

Къызым, къызым,
къыз тана.
Къызыма келир
жюз тана.
Жюзюсю да
къаназир.
Белги аты -
акъ ажир.
Къызым, къызым,
къыз - дарий.
Къызыма бузарма
жюз дарий.
Бѣлляй, бѣлляй,
бѣлюнчек.
Бир бай юйде
болгъун келинчик.¹

Чеченли ананы бешик жырларындагъы тилеги уа, алада жюрюген адетни да кѣргюзтеди. Къыз къачыргъанланы ызларындан къуугъун болады. Ана уа къызчыгъына аллай кюнню Аллахдан тилейди. “Къызчыгъым ёсюп, жетген къыз болуп, ахлула аны

---

¹ Чум-чум, чум терек // Сб. детского фольклора: Составитель – Р.А.-К. Ортабаева. – Черкесск: КЧИГИ, 1994. – С. 8.

ючюн деп кёкню ушкок тауушха алдырсынла, кьюу-гьуннга чапхан къарындашлары ыскындыгымдан къазыкъланы, бирин къоймай, сермеп-сермеп чыгъарсынла” деген мураты ананы жюрегиндеди.

БЕШИКДЕГИ - БЕШ ТЮРЛЮ

Сабийчикни сюек-шаугют кьюрулушун, къан та-мырчыкъларын, ёпкечиклерин терк айнытырыкъ аны тири болгъанчыгъыды, женгил тепгенчигиди. Аны тирилтир ючюн, гитче назмучукъланы, къайда боюнчугуна, къайда балакъчыгъына дыгъыл-дыгъыл эте айтадыла. Сабийчикни ол халда азчыкъ дыгъыл этген шарт таулуладан башха халкълада да тюбейди. Бешикден алыкъын айырылмагъан сабийчикни тири этер ючюн, бютюн да терк-терк “Чу-чуу, чуаланы” айтхандыла. Аякъ бурунчукъларындан боюнчугуна дери анасы гитчечикге тие-тие, ариу ауазы бла: “Чу-чу, чуала, эки чичхан суу ала, ынна боза бишире, келин отдан тюшюре”, - дейди да, боюнчугуна жетгенде уа : “Дыгъыл- дыгъыл- дыгъыл”, - деп, сабийчикни тирилтеди, кюлдюреди, кьюуандырады. Тирилтир муратда бёлерден алгъа бешикде жатып тургъан гитчечикни эки аякъчыгъын акъырын-акъырын сылай да, бирге къагъа, ариу сёзле, алгъыш сёзле айтадыла.

Къойнундагъы сабийге анасы, не да ыннасы, аны къолчукъларын ойнатырча онг излей, “Чабыу-чабыуну” жаратхандыла. Аны бла бирге уа сабий атасын, башха жуууукъларын да иги танырча, аланы атларын “Чабыу-чабыуда” кезиу-кезиу сагъынады. Гитчечик “Чабыу-чабыу, ата келе” деп, анга жырлагъаннга, эки къол аязчыгъын бирге къагъып, жууаплайды. Анасы уа энди бир башха адамланы да сагъынып, сабийчик төрт-беш кере къолчукъларын къагъарча этеди.

Миллетибизни мюлк жүрүтүуде баш иши малчылык болганы эге алсак, “Чабыу-чабыу, ата келе” деген айтым аны бла түзүндөй байламлыды деге түшөдү. Сабийлени аталары малла бла тау жайлык-лагыа көп күнлөгө, айлагыа кетгендиле. Сабий атасын эгере турмаса, аны унутургыа боллукду. Юйор а кесини бирлигин не мадар бла да сакларгыа күрөшөдү.

Сабийчикни санын-чархын, кылыгынын тапашдырыу эм аберилени аныларгыа юретиу бир ызгыа бир кезиуде барады. Ол “дуркыу-дуркыуда” бек ачык көрүнөдү. Мында иш көллүлүккө ниети да барды. Ариу кылыкыны махтап, осал кылыкыны сөгүө да эшитиледи. Сабийчикни көл шаугүтчүклерин, сүөкчүклерин эм жикчүклерин айнытуу да бардырылады.

“Дуркыу-дуркыуну” дөрсини энчилеп бир кырайык. “Бир, эки, үч, төрт, беш” деп, санаган гитчүккө кыйынды. Ол санланы терк окына кыатышдырады, унутады. Терк окына “дөрсдөн” арып да кыалады. Алай хар бармакчыкыны этген “иши” бла байламлы суратлауну хайырланганда уа, гитчү сабийчик санауну эсинде кыаты тутады. “Дуркыу-дуркыуда” хар бармакчыкыны энчи сураты эм да энчи жумушу барды. Бирини семиз өгүзкө урлап, сүрүп келеди. Ол чикчинаяды. Андан башха бармакгыа ол жумуш көргүзтүлмөйдү. Ызындагы уа,- экинчи бармак - чина бармак. Аны этген жумушуну энчилиги баямды, көзгө көрүнө турганчады. Ёгүзкө ол сойган этеди. Этилген ишледи да низам барды: бирини бошалыргыа бирини башланады, өгүз сүрүлүп келмесе, нени соярык эди чина бармак? Ол аны сойду эсе, андан ары не этилгенге керекди? Союлган өгүзкө биширигенге керекди. Аны уа сабий акыл тынч анылайды. Да сора ол күчүккө ишни уа орта бармак тындырсын. Этни нек биширип күрөшөдиле? Ашаргыа жарар эсе деп. Да сора орта бармакыны ызындан келген ала бармак да

кесини ишин этеди - бишген этни ашайды. Ол төртюнчю бармакъ баш бармакъны жанынамы тийген болур эди, анга юлюш чыгъармаймы къойду? Къалай эсе да, бешинчи бармакъ барып, битеу жолдашларыны этген ишлерин айтып, тил этип къайтханды...

Къарындаш бармакъчыкъла бирликни бузгъанны тап кёрмейдиле. Аны тутуп тюйдюле. Былайда сабийни оюмлашдыргъан бла ариу къылыккъгъа юйретиу ниет бирлешдиле. Къалай бирлешдиле? Бармакъчыкъланы хайырындан сабийчик "биринчини", "экинчини", "ючюнчюню", "төртюнчюню", "бешинчини" ангылады. Аны юсюне уа тилчилик аман къылыкъ болгъанын билди. Аман къылыгы ючюн баш бармакъны алай тюйдюле, алай тюйдюле да, ол ёсалмай, къысхачыкълай къалгъанды. Сабий, бармакъчыкъларын ача, къыса тургъанын айтсакъ а, ол да аны саулугъуна къошады эм алгъа жикчиклерин тартдыра - жыйдыра турады. "Дуркъу- дуркъу" кеси да толусунлай былай айтылады: "Дуркъу-дуркъу, дуркъу ичинде ёгюз барды, ашагъаннга семиз барды". Бу сёзлени сабийчикни атасы аны къол аязчыгында кесини бармагъын айландыра айтады. Андан сора уа сабийчикни бармакъчыкъларын бир бирини ызындан бюгеди. "Бу урлады, бу сойду, бу биширди, бу ашады, бу айтхан этди". "Дуркъу-дуркъу" битеу Шимал Кавказда белгилиди. Къоншу миллетледе ол бираз башхаракъ айтылынады. Этилгени уа бирчады.

Дюгерлилени "Дуркъу-дуркъулары" да тамам таулуладачады, алай аны бошалгъан кезиуянде энчилиги барды. Гитчечикни бармакъчыкъларын бюге келип, жумдурукъчукъ этгенден сора, анга "Къара, къара, къара - юй башында тузланган чичханчыкъ", дейдиле. Сабийчик, чичханчыкъгъа къарайма деп, башчыгъын ёрге тутханлай, аны боюнчугъун, "гыззы, гыззы, гыззы" деп, дыгъыл этедиле. Ол заманда сабийчик кюлюп, ойнап, тирилип башлайды. Сабийчиклени бу халда

булжута, айныта келген тамата адамла, кеслери да сабий дунягъа кирип, аны энчи жорукъларын ангылайдыла, юретиу ишде аланы тюз хайырланадыла.

Гитче сабийчикге оюмунгу, не да аберини магъанасын терк эм женгил ангылатыр ючюн, анга ол затланы зынгырдата, шууулдата, не да бир энчи тауушла бла бирге жетдирирге керекди. Сёз ючюн, ийнекни кёрген сабийчикге “ийнекни ёкюрген тауушун къайытар” дей, ол хайыуанны сыфатын аны эсине алай кийирирге керекди. Халкъ педагогиканы магъанасын бийикге кётюрген, дунягъа белгили педагог К.Д.Ушинский “Сабийни ал жылларында къолчукълары бла тиерча, кёзчюклери бла кёрюрча, къулакчыкълары бла эшитирча затла аны терк айнытадыла”, - дегенди. Дагъыда, К.Д.Ушинскийни айтыууна кёре, сабийчик этген хыйсабын формаланы, бояуланы, тауушланы мурдорунда къурайды. Аны себепли гитчечикле табийгъатда жаны болмагъан затланы да жанлары болгъанча ангылайдыла. Юлгю: къызчыкъ жыгъылып, кесин шинтикге урады. Шинтикчикде алма суратчыкъ барды. “Нек жийайса?” - деп соргъанларында, “Шинтикчик мени алма бла ургъанды”, - дейди.

Кимге да белгилиди, тюлкючюкню, къоянчыкъны, хоразчыкъны адамча сёлешмегенлери. Жаныуарла, хайыуанла, терекле, кырдыкла, таула, суула, къурткъумухала адам тилни иелери туююлдюле. Болса да, сабийчикле аланы “сёлеше билгенленича” акъылларына аладыла, кеслерине нёгер этедиле, аман халлары ючюн аланы бир бирлерин нёгерге алыргъа суймейдиле.

Юретиучюлеге табийгъат да болушады. Гитчечиклени юй хайыуанлагъа сейир этип къарагъанлары юретиу ишде бек магъаналыды. Сёз ючюн, сабийчикни къолтукъ тюплеринден къаты тутханлай, хайыуан, не юй къанатлы таба тёрт- беш кере силдейсе, не да тёммекчигин ёрге - энишге бюге да тюзете тураса.

Алай эте туруп: “Ма, кючюкчюк, ма, жашчыкыны! Угъай-угъай, кючюк, бермейме санга жашчыкыны!” не да: “Ма, кишиу, кыызчыкыны, ма! Угъай-угъай, бермейме, кишиу, санга кыызчыкыны!” дейсе. Сабийчик кыууанады. Ол кезиучюкде да аны сюекчиклерине, жиклерине, шаугютлерине кереклиси чакылы, аны айнытырча, жюк бериледи.

Сабийчикни ариулукъгъа сезимин ачар ючюн, анга кеп тюрлю ариу затла кергюзтедиле. Ариу затланы юсюнден да анга айта-айта турадыла. Айтханда - ол ангыларча тизгинчикле бла. Кыызчыкыны кыубултакыубулта: “Алтын ашыкычыгъым, кюмюш кыашыкычыгъым”, - дейдиле. Ашыкыны, кыашыкыны да таныгъан сабийчик аланы ариулугъуну юсюнден айтылгъанын сезе, ол ариулукъну жюрекчигине алады.

Сабийчикни хар айныу белгиси юйюрню бек кыууандырады. Аны биринчи тиш чыгъаргъаны, чашчыгыны биринчи жюлюнгени, биринчи тырнакычыкылары кесилгени, атламчыкыларын биринчи этгени - ала бары да юйюрню байрамына айланып кыаладыла. Ол тишчикле чыгъаргъанында жырна биширедиле: нартюх бюртюкчюкле тишлеге ушайдыла. Юйюрню бу байрамына таматаракы сабийле келедиле. Алагъа деп, кыыйрлары гырхы, ортасы уа тешик болгъан гюттю хазырлайдыла. Гюттюню ёрге тагъадыла. Сабийле оюн кыурайдыла: ёрге тагъылгъан гюттюге секирип жетип, аны кыыйырындан кыабаргъа керекди. Гитчечикге аталгъан быллай оюнда сабийлени кыууанганлары, кюлген тауушлары юйню толтурупму кыойдула дерча берекетлиди.

Сабийчик эки аякычыгына ёре сюелип башлардан алгъа таматала анга болушургъа ашыгъадыла. Сабийчикни аякы тюбюне бир жумушакы жабыучукы, не теричик жайып, аны ёрге сюелирге юйрете: “Дыгы-дыгы тур, очча тур”, - дейдиле. Гитчечик, тентирей-тентирей

сюелсе да, артда уа кюнден кюннге ол тюз турады, эркин сюеледи.

Кёп да халкълада, таулулада да ёре сюелирге иги юйреннген сабийчикге биринчи атламларын этдирир ючюн, андан арлакьда бир айбат затны атадыла. Сора сабийчик ол айбат затны алама деп атлап башлайды. Асламысында кьызыл алманы тёнгеретедиле. Кьучагьын керип, ариу сёзле айта, сабийчикни кесине чакьыра: “Къач бери, къач кесиме”, дейди анасы, къолларын узатып. Ана къолларына ышанып, базынып, гитчечик кьысха жаяу жолчугьун этеди.

Анга жюрюрге хазырланыргъа ариу жасалгъан гитче чархчыкълары бла арбачыкъ ишлегендиле. Ол гитче, алаша арбачыкъ бек айбатды. Аны агъашчыкълары тейри кьылычны бояулары бла боялгъан кибикдиле. Сабий арбачыгьын бек суююп, къаты тутуп, кеси да аны ызындан атлай-атлай барады.

Гитчечик ёрге тура, биринчи атламларын этгенден сора тегерек айланыргъа да юйренеди. Ёрге тура, энишге чёге, дагьыда тегерек айланады - “тепсейди”. Алайынлай кёзю-башы тели айланып жыгьылса уа, таматала: “тур очча, тур! Къарачы артынга, къалачынг тёнгереп барады, тур, къалачынгы ал!”- дейдиле. Жыгьылып жилярыгьы келген балачыкъ жиляр орнуна, артха айланып, болмагъан къалачын излейди. Бу мадаргъа илму педагогикада “метод переключения” дейдиле. Башхача айтханда - сабийни эсин бир затдан башха затха кёчюрю.

Аякъланнгандан сора гитчечик кёп тюрлю керилип башлайды. Ол, уллула юйретмей, эм алагъа кеси аллына “Къонакъ чакьырыу” деп аталгъан керилиуюн этеди. Аны бла тегерегиндегилени сейир этдиреди, кьууандырады. Сабийчикни “Къонакъ чакьырыуу” къаллайды? Ол эки аякъчыгьын жерге салады, аякъчыкъларын кенгден алып, тёммекчигин ёрге кётюреди, башчыгьын а энишге ийип, эки аякъчыгьыны арасы

бла артха къарайды. Таматала анга къууанып къарай, “хайдачы, балачыкъ, энтда да бир кере къонакъ чакъырчы”,- деселе, ол эки-юч кере да “къонакъ чакъырады”. Алай бла бел жигине, къарын шаугютлере кереклисича жюк береди. Башчыгъын энишге ийгенде, къаны башына жыйылады, ол кезиуде да тентиремей туралыры белгили болады. Хар башын энишге тутханлай, адам сабийликден- гитчеликден кесин къаты тутаргъа юйренмесе, дайым тентирей, жыгъыла туруп эди.

Сабийчикни былай керилиюне “Къонакъ чакъырыу” деп а нек атагъан болур эдиле? Сабий алай этген бла юйюрге бираздан тыш адам келипми тургъанды, огъесе бу къонакъ алыу адетге масхарамыды? Эштада, масхара болур: къонакъгъа кёз-къаш берип, жарыкъ тюбер орнуна анга бир да бир чюйре туруп тюбегенге кюледиле.

Гитчечиклени абаданыракъ сабийлени оюнлары бла да танышдырадыла. Аталары -аналары ишде болгъан кезиулеринде абадан сабийлеге гитчечиклени мулжутургъа, алагъа бек сакъ болургъа тюшеди. Болса да абадан сабийлеге да ол кезиуде ойнаргъа да керекди, ала не этсине? Гитчечиклени кеслерини умбашларына миндирип, аланы “атлы”, кеслерин а “ат” этип ойнайдыла. Не да, оюнну кезиуюнде жерге бир белги салыргъа керек эсе, гитчечикни алайда белги орнуна къоядыла. Алай бла тамата сабийле гитчечиклени кеслерини оюнларына къоша, алагъа юйретиучюле болуп къаладыла.

Тау халкъланы асламысында сабийчикни айный келген тюрлю-тюрлю кезиулерин шарт белгилейдиле. Гитчечиклеге “ёшюн юсюндеги сабий” дейдиде, бирде - “тиш чыгъаргъан сабий”, дагъыда ёсюу эм айныу кезиуюне кёре, - “аягъы юсюне тургъан”, “жюрюп башлагъан”, “тилленген”, “чабып башлагъан”. Ма андан да болур халкъда гитче сабийчикге “бешикдеги - беш

тюрлю” дегенлери. Эки- юч жылчыгы толса уа, сабий- чик бешигинден тамам айырылады. Ол кюнню аны анасы бек суююп сакълайды. Бешик жырында да айта- ды ол:

Сау къутулгъун къууанч бла бешикден,
Чабып тюшсюн гитче бала эшикден.¹

Ма дагыда:

Гитче балам чабып келсин эшикден,
Сау къутулсун аягы къысха бешикден.²

Бир жылчыгы толургъа сабийчик анга “къагъанакъ” деп айтдыргъан кезиуюн тамам этеди. Юч жылгъа дери анга “гитчечик” дегенлей турадыла. Юч- төрт жылчыгындан сора уа ол абадан сабийге сана- лады. Беш-алты жылчыгындан башлап, ол юйюрге аз-аз жумушчукъла этип башлайды. Жети-сегиз жылы болгъан сабийге уа “юйде жумушха жарагъан” дейди- ле.

Таулу юйюрню огъурлу харакети - сабий бешик а – жангыдан - жангы баланы тебирете, тёлюлени алы- шындыра келеди. Алай бла уа ол ёмюрледен бери да миллетибизни от жагъасын сууутмайын сакълайды.

---

¹ Къарачай халкъ жырла / Жарашдыргъанла: Гочияланы С.А., Ортабайланы Р.А.-К., Суююнчланы Х.И. – М.: «Наука», 1969. – 123-чю бет.

² Малкъарпыланы бла къарачайлыланы халкъ поэзия чы- гъармачылыкъларындан / Жарашдыргъан – Т.М. Хаджиева. Наль- чик, 1988. – 255-чи бет.

**УЛЛАЙГЪАН ЖАШЧЫКЪЛА БЛА
КЪЫЗЧЫКЪЛАНЫ ОЮН ФОЛЬКЛОРУ**

Бек анасы жилямаз.
(нарт сёз).

ОЮНЛАНЫ “АЧХЫЧЫ”

Сабий оюнла халкъ культураны бек белгили кесегине саналадыла. Таулуланы юйретиу сынауларында аланы маъанасы чексизди. Сабий оюнла жашланы эм къызланы саулукълу, ариу санлы, чыдамлы этгенлеринден сора да, кѣп ариу халлагъа да юйретедиле. Оюнда сыналгъан бирикмекликни сабий, уллу болса, жашаугъа да кийиреди. Оюн кезиуде тюзлюкню сакълагъанны артда аны жашауда да тюзлюкге табындырады. Ойнагъан нѣгерле оюнда терсни, не да терсликни бир белгили амал бла не сѣгедиле, не да кери этдиле. Жашау излеми да олду.

Кѣп оюнла арсарсыз башланадыла. Болса да, сабийле скойселе, аланы эм алгъа “ачхыч” бла ачадыла. Ол кезиуде ойнарыкъны-ойнамазлыкъны айырадыла, не да оюнну ким алгъа бардырлыгъын сайлайдыла. “Ачхыч”, сѣз ючюн, букъгъуч ойнардан алгъа ким кѣзлерин къысып, санап башларыгъын белгилейди. “Ачхыч” кѣп миллетлени сабий оюнларыны башыды. Ол бек ариуду, сѣз байлыкъны кѣргюзтеди. Миллетни сѣз байлыгъына эс бургъан аланы унутуп кеталлыкъ туйюлдю. Андан болур оюн “ачхычны” юсюнден тубей тургъан этнография эсгериуле. Орус халкъны кѣлден чыгъармачылыгъында оюннга “игровая прелюдия” дейдиде. “Жеребъѣвка” деп да айтадыла. Таулула “жеребъѣвкагъа” “чѣп атыу” дейдиле. Оюн “ачхычха” “оюнда чѣп атыу” десек да боллукъду. “Оюнну башы”, не да “Оюнну башланыуу” дерге уа тюшмейди, оюн ансыз да башланыргъа боллукъду.

Миллетлени “оюн ачхычлары” бир бирине бек ушайдыла. Ол хал аланы культура хазналарыны бир бирге ушагъанлыкъларындады. Болса да, “оюн ачхычла” тамам бирча туйюлдюле, алада миллет культураны энчиликлери да белгиленедиле. Ол энчиликле оюн “ачхычланы” сѣзлеринде, айтымланы къурулушунда,

ниет жаны бла да кёрюнеди. Халкъны географиясында, адетлерине кёре да, алада башхалыкъла бардыла.

Оюн “ачхычланы” асламысы санауладыла. Ала магъанасы чыкъмагъан, бири бири бла байлашмагъан сёзле жыйымдыгы кибик айтыладыла. Магъаналары толу ангылашынылгъан сёзле, сёзтутушла, неда сау айтымла кибик да бериледиле. Къалай болса да, биринчиге, ритмикагъа эс бурулады. Ритмика бла белгиленеди, ким чётдан чыгъарыгы, не да кезиуюн сакълап къаллыгы.

Алай бла жангыз адам къалгынчы, сабийле чётдан чыгъа-чыгъа турадыла. Ахырында биреу къалады. Ол оюн башчы болады.

“15” бла “16” -ны хайырланып да эки тюрлю санау барды. Оюнну ачар ючюн, санаучу былай айта барады: “Онбеш-онбеш-онбеш-сен-санасанг да - онбеш-мен санасам да-онбеш-мынга- къара-ийнан-мыйсенг - кел да - сана”. Керти да, башдан аякъ санап барсанг, 15 болады. “Ийнанмыйсенг” деген сёз эки бёлюнюпдю. Онбеш басым барды. “Сана” деген сёз кимге тюшсе да, ол санаудан чыгъаргъа керекди.

16-ны да алып къарайыкъ. Санаучу былай айта барады: “Бир-бирди, бир-экиди- эки-ючдю - юч-алтыды - он-алтыды- мынга къара -ийнан-мыйсенг - кел да-сана”. Жазылгъан сёзлени тюрлерин чертип, ызланы санасакъ, ала оналты боллукъдула. “Ийнанмыйсенг” деген сёз а эки бёлюнюпдю, аны эки кере ызлайбыз. Бу санаулары сёзлерин бир бирине жалгъашдырсакъ, аз болса да бир магъана барды.

Ахыр да магъанасы билинмеген сёзле жыйымдыгындан къуралгъан дагъыда бир оюн “ачхычха” къарайыкъ. Ойнарыкъ сабийле тегереклешип сюеледиле. Бири ортада, кесин да къошуп, санауну бардырады:

Алатике-малатике, нумутике- кябаахыра,
Не элесе - не мелесе, пахи, шади, шадик,
Курейнука - нука - нука - нукакёз,
Альту-мальту, быргъы-быргъы,
Зорхтырене, куранкаку,
Тах-тах, чыкъ да кет!

Ахыр тизгинни экинчи кесегине дери - хар тизгин маъанасыз. Бу халда санау жангыз бир адам къалгынчы, айтылып турады.

Быллай оюн “ачхычланы” бек сейирликлери дюгерли эм адыг сабийлени оюнларында да кёпдюле. Аланы чечен, ингуш сабийле да кеслерича кёп хайырланадыла. Бир-бирде маъаналы бла маъанасыз тизгинле къатыш бериледиле. Ол кезиуде оюн “ачхычны” ёзеге ритмикады... Ритмика халда санаучу хар бир сабийге бармагъы бла билегине, не да кёкюрегине тие барады. Юлгюге дюгер сабийлени бир оюн “ачхычларын” келтирейик. Алай эсде тутаргъа керекди: аланы тилинде ритмика бек ариу билинеди, биз кёчюрюп берген тизгинледе уа ритмиканы тап сакълаялмагъанбыз:

Аки-дуки, гамарджоба,
Синтри, унтри, ваши перила,
Сосхалима дзула, мугула,
- Бизге Гулу Тифлистен
Не келтиреди?
- Къанатчылагъа гаккы тышындан согъулгъан
къумачла.
Сизге да, къапталлагъа деп, дарий къумачла.
Акъ къумачланы уа - анагъа кёлекге.

Бу санау Гюржюдеги дюгерлилени арасында жаратылгъаны белгили болуп турады. Аны юсюнден архив документледе да алай жазылыпды. Сабийле тегерек

туруп, не да санагъанны аллында тизилип, олтуруп окъуна кезиулерин сакъларгъа боллукъдула. Асламында ала санаучугъа эки жумдурукъларын узатып турадыла. Санаучу ол жумдурукъланы санай-санай озады. Олтургъан кезиулеринде уа санаучу сабийлени аякъларына тие-тие барады.

Оюнну башлар ючюн, тыякъны да хайырлангандыла. Тыякъны узунлугъу - къысхалыгъы ойнагъанланы санына кёре болгъанды: кёп адам бар эсе, узун таякъ, аз эсе - къысха. Тыякъ болмагъанда узун салам чёпню да хайырлангандыла. Андан болур “чёп атыу” деген да. Аланы бири да болмагъанда уа, сабийле амалсызгъа къалмагъандыла, жашчыкъладан бирини къайиш белбаучугъун чёплюк этгендиле. Оюнну ачар ючюн, таякъны асламысында былай хайырланадыла: сабийле аны тюп къыйырындан башлап, кезиу-кезиу, тута-тута келедиле. Саулай ууучу бламы тутады, огъесе юч бармагъы бламы- ол кеслерини ишлериди. Ойнагъанла аслам болуп, тыякъ а къысхаракъ болса, барысы да эки-юч кере тыякъны тутар ючюн, ууакъ-ууакъ алсала тапды: юч бармакъ бла (баш бармакъ, балан бармакъ, орта бармакъ). Тыякъны ахырына къайсы жетсе, ол оюн башчы болады да, оюн башланады.

Быллай санау битеу Кавказда да белгилиди, андан тышында да алай. Тюкенден оюн керек излей турмайдыла, аны ючюн ахча- бохча да керек туююлдю. Ол зат, бу зат жокъ деген тарыгъыу эшитилмейди. Табийгъат сабийлеге тыякъ, чёп да береди, болушады, бютюн да бек болушхан а - сабийни ёз акъылы, эси. Тыякъны кезиу-кезиу ала баргъанда, сабийле ритмиканы сакълай, санауну тизгинлерин айта-айта барадыла:

- Салам алейкум!
- Алейкум салам!
- Къайры бараса?
- Къара орманнга.

- Нек бараса?
- Къамчи сапха.
- Эки тапсанг,
Бири сени.
Бири мени.
Сюйсенг, тап,
Сюйсенг, къой.

“Къара орманнга” деп а къалын ёсген терен агъачха айтадыла

Бу санауну оюндан башха жери да барды. Жетген жаш, не да киши къамчи сап ишлеринден алгъа аны узунлугъун бу санауну айта-айта, тыякъны алай ёнчелегендиле. Алай бла къамчи сапны узунлугъун белгилеп, тыякъны кесгендиле, къамчи саплыкъны уа ариу жонуп, сыйдамлап, анга гитче накъышла да салгъандыла.

Айтханыбызча, оюн “ачхычны” бу тюрлюсю гитчеге, уллугъа да, оюннга, ишге да жарагъанды. Адыг халкъланы педагогика сынауларында да тыякъ бла санауну юлгюлери тюбей келедиле. Бир архив документде аны юсюнден былай айтылады: “Сабийле ойнардан алгъа тегереклешип олтурадыла. Аладан бири олтургъанланы кезиу-кезиу аякъларына тыякъчыкъ бла ура-ура, былай айта барады: “Дей-дей, дей-бэш, бэш-мыгъыу, бэш-мэв ...”¹

Оюн “ачхычны” тыякъдан, чёпден да башха амалларына бир къарайыкъ. Жыйылгъан сабийлени эки къауумгъа юлеширге керекди. Хар къауумну “бачамасы” болады. Бачамаланы, тыякъ узунлугъун ёнчелей, айырсада да, оюнну андан ары бардырып ючюн а, жангы оюн “ачхычла” хайырланадыла. Аны ючюн деп, эки бачама, къуш-муш эте, кеслерине жашырын бир сейирлик атла атайдыла. Ала бетлешип

---

¹ Архив КБНИИ, ф. 10, оп. 1, ед.хр. 18.

тохтайдыла. Онг кьолларын бирге эм ёрге тутуп, “къабакъ эшик” кьурайдыла. Сабийле кезиу-кезиу “къабакъ эшикден” ётерге керекдиле. “Къабакъ эшикни” аллында сабийге бачамала тыншчыкъ, башхала эшит-мезча, кеслерини атларын айтып, “къайсыбызны сайлайса?” деп сорадыла. Сабийле кимни атын жаратсала да, аны жыйынына кетедиле. Бачамала кеслерине атагъан атларын асыры жашыргъандан, экиси да бир тилли болуп, жангы атла да атайдыла. Ала кеслерине атагъан атла табийгъатда болгъан ариу затланы, не да адамны ариу халларын кёргюзтедиле: ай-кюн, жугьутур-марал, Темиркъазакъ - Чолпан, тьоп-баш, чабып баргъан ат- учуп баргъан кьуш, алтын къама-кюмюш белбау, батырлыкъ - кертичилик, жигитлик – сабырлыкъ ...

Алай бла айырылгъан эки къауумну арасында оюн башланады. Сабийле къауум-къауумгъа юлешинип ойнагъанлары хар миллетде да тьубейди эм ол юлешиниу бек ариу халда барады. Бачамала берген соруула сабийлени терен хыйсап этдиредиле, билген затларын тенглешдирирге итиндире, аланы сезимлерин, акъылларын айнытадыла. Аны биз татар сабийлени быллай оюнларында шарт кёрюрге боллукъбуз: “Кимни сайлайса, тенгизден жюзюп ётгенними, дунияны жаяу къыдыргъаннымы?” “нени сайлайса: тау этегинде бахчанымы, огъесе табакъ толу алтыннымы?” “санга ким керекди: къачханны кьуугъанмы, огъесе къачханны кьоруулагъанмы?”...¹

Оюну баргъан не да бошалгъан кезиуюнде, асламында уа бошалгъанында - сабийни ойнай билиуюне багъа бичиледи. Иги ойнагъан махталады, не да саугъа алады Оюнда жангылыч этгенни сёгедиле, не да

---

¹ Галеев Э.Х. Татарские народные традиции физического воспитания и их использование в практике учебно-воспитательной работы. – Казань, 1973. – С. 104.

анга тазир саладыла. Тазир салыу да кюлкюлюдю, ариуду, оюнну жорукъларына иги эс бурургъа юйретеди.

Тазирни баш борчу - оюнну терен билирге юйретиудю. Махтаудан, сыйлаудан эсе тазир салыуну тюрлюпери асламдыла, нек дегенде, билген тынчаяды, билмемеклик тынгысыз этеди. Керти да, ойнагъан кезиуде сабий терк оюмлай билмесе, иги чабалмаса, тир болалмаса, ол тынгысызлыкъды, анга юйретиучюле артыгъыракъ эс бурургъа керекдиле. Тазир салыу халла кеп миллетледе да бирге ушашдыла. Ала хар заманда тамаша этерчадыла. Тазир салабыз деп “жашчыкъны юйдегили” этедиле: элде, не жомакъда бек эриши, не да бек эринчек, тизгинсиз тиширыуну жашчыкъгъа “аладыла”. Къызчыкъгъа да алай: аны бек тапсызгъа “эрге бередила”. Ол кезиуде ойнагъанланы барысына да кюлкю тарыйды. Шо сабийле бедешликге сагъынган эринчекле, халсызла, тапсызла да кеслерин ариу жюрютюрге керек болгъанын ангылап башлай болурла.

Бир - бирде уа, тазир салабыз деп, сабийни эшекча окъутадыла, не да къолларын байлап тепсетедиле, не да башына мант чапыракъны бедешликни “кийиз бёркюнча” кийдиредиле. Хорлагъанны хорланганны аркъасына миндирип, узакъгъа элтип къайтадыла. Хорланганнга орамда бара тургъан биреуленни къучакълатадыла, кюшлю соханны ашатадыла, чимдийдиле ...

Хар оюнну юйретиу борчлары барды, хар ойнагъанны уа ол борчла бла байламлы мураты барды. Муратха жетерге керек болгъанын ангылап ойнайды сабий. Муратха жетерге юйренген сабий жашау къыйынлыкълардан кесин къутхара барлыкъды, акъыллы боллукъду. Ол окъууда, иште да жетишимлеге жетерикди. Ойнагъан кезиуюнде оюнну жорукъларына жетише билген сабий жамауат жашауну жорукъларын

кесин артыкъ къыйнамай толтураллыкды, ахшыны-аманны бир - биринден айыра билликди. Ол билимленни башланыуу оюнладады. Экеу-экеу, не да къауум-къауум бардырылган оюнланы "ачхычлары" оюнну ачып, алай бла сабийлеге жашау жолну биринчи атламлары кибикиле.

Сабийле хар заманда ойнайдыла, ойнай-ойнай ёседиле, айныйдыла. Миллетибизде терели оюнланы жангыдан жашаугъа чыгъарып ойнасала, оюн "ачхычланы" да унутмазгъа керекдиле, нек дегенде, аланы жарыгъы, ариулугъу оюнланы бютюн да байыкъдырады, оюнну бютюн да толу эм сейирлик этеди.

Школлада, сабий садлада ишлегенлеге эм ата-аналагъа уа терели сабий оюнла окъутуу-юйретиу ишни бийик даражада бардырыгъа онг берликдиле.

САБИЙ ОЮН - САБИЙ ДУНИЯ

Таулула жаш тёлюню сюек саулукълу, ариу агъачлы болурун къалай бек суйгенлерин къагъанакъгъа этген тилеклеринде окъуна билдиредиле. Ол умутларын кёлден айтхан чыгъармаларында да ата журтларын терен суйген, къарыулу, ёткюр жигитлени сыфатлары бла кёргюзтедиле. Бу иште халкъны уллу сынауу барды. Ол жаны бла белгили жерни сабий оюнла аладыла. Ала да кёп тюрлюдюле. Оюн адырланы асламысын ишлей турмай, "табийгъатны саугъалары": ташла, агъачла, дагъыда ала кибики затла бла хайырланып къалгъандыла. Аны себепли сабий оюнла терк эм кенг жайылыргъа онг тапхандыла.

Бир-бир оюнлада адырла керекли жерни къанатлыны, къойну, малны бир-бир сюеклери тамам этип да къойгъандыла. Сабийлени аллай оюнларына, сёз ючюн, "сюек оюнла" деп айтсакъ, ала бир энчи къауум

боллукъдула. Аланы сабийле школдан тышында, жай солугъан кезиулеринде арбазлада, экскурсиягъа баргъанда да, арсарсыз хайырланыргъа боллукъдула.

Халкъ педагогикада физкультураны къураргъа онг берген “сюек оюнладан” ашыкъ оюннга жетгени жокъду. Ол малчылыкъ бла жашагъан халкъланы культура-ларында терен тамырланнганды эм бир бирлери бла байлаша тургъан халкъланы физкультура системаларын да байыкъландыргъанды. Аны эсге алсакъ, ашыкъ оюнну кёп жерледе бусагъатда да белгили болгъанына артыкъ сейир этерча туююлдю.

Болсада, “жерине кёре жилины” дегенлей, ашыкъ оюнну артдан алгъан къошакъ формалары болмай къаллыкъ туююл эди. Ала халкъланы жашау халларында, психологияларында энчиликлери бла байламлы болгъандыла. Ашыкъ оюнну юсюнден жазылгъан затла да аз туююлдюле. Ала устазлагъа уллу болушлукъдула.

Халкъны кёлден чыгъармачылыгында ашыкъ оюн терк-терк сагъыныла турады. Сёз ючюн, таурухлада нарт учхунну сабийлери ашыкъ ойнагъандыла. Аны нарт эпосдан эсе кечирек жайылгъан жомакълада да кёребиз. Дюгер нарт таурухунда быллай сёзле окъуйбуз: “... нартланы туудукълары, жашчыкъла мияла бузда ашыкъ ойнаргъа чыгыучу эдиле”.¹ Чеченлиле бла ингушлула бу оюнну къазакъла бла эришип ойнагъандыла. Къазакъла уа аланы кеслерини оюнларына юйретгендиле. “Айыукъулакъ” деген къарачай-малкъар жомакъда гитче жашчыкъ ёсюп, уллу болуп, тенглери бла ойнай, аланы хар бирини ашыкъларын кытып тургъанды.

---

¹ Осетинские нартские сказания. – Дзауджикау, 1948. – С. 239.

Халкълада ашыкъла бла байламлы адетле да аз болмагъандыла. Дюгерли тиширыу, айтыугъа кёре, жашчыгъым болур эсе деп, килисагъа ашыкъла келтирип къойгъанды. Ашыкъ оюн бир-бирде уллу, гитче жашланы да эслерин кесине буруп, иш кезиуде ишге чырмаулукъ да эте болур эди. Аны себепли дюгерлиле ырыс бла къоркъутур муратда жашлагъа жаз башында къарылгъачла къайтхандан сора ким ашыкъ ойнаса, аны къол аязлары жарыллыкъдыла, гырхы боллукъдула дегендиле.

Бу оюн сабийни жютю кёзлю, ёткюр этеди. Ол аны къылыгъын да къурайды. Ойнагъан сабийле бир бирлерини араларында тюзлюкню, жолдашылыкъны жюрютедиле, салынган борчларын толтурургъа, жетишимлеге итинирге, кеслерин керекли жерде тыя билирге да юретедиле.

Сюек оюнланы ичинде хайнух айландырыуну жери энчиди. Бу оюн кёп миллетледе белгилиди. Сабийле хайнухну ненча кере урлукъларыны юсюнден алгъадан келишедиле. Кимни хайнуху аумай артыгъыракъ бурулса, ол хорлагъаннга саналады. Хайнухну къамчи бла керилип ургъанлары жашчыкъланы къол, бел шаугютлерин айнытыргъа да онг береди.

Жашчыкъла, къарыуларын сынар ючюн, къойну жаякъ сюеклерин бир бирине илиндирип, къаты сермешгендиле. Хар бири, битеу билек кючюн салып, жёнгерини къолун бир жанына бюгерге кюрешгенди. Ким, тёзалмай, къолун энишге ийсе, ол хорлагъаннга саналгъанды.

Физкультураны халкъ системасын байыкъдыргъан, жипни, жипчикни тегерегинде бирлешген сабий оюнланы айтыргъа да боллукъду. Оюнланы "жип жыйымдыгъындан" бир къауумуна къарайыкъ. Эки сабий жипни бирер къыйырындан тутуп, аны терк-терк къолуна чёргеп, тюз да ортасында болгъан туюмчекге ким алгъа жетер деп, зришедиле. Бу оюнну жашауда да

тамыры барды, юйюрге сабийле, жюн иште тамата-лагъа болуша, халы чѳрегендиле, ыстауатлада да къайишлени терк чѳргерге тюшгенди. Оюнну къыйыныракъ этерге да болады: биринчи хорлагъан жипни эки къыйырын бирге тутуп, ортасын арлакъда жерге урулгъан тыякъгъа атып, илиндирирге кюрешеди. Бу оюнну малчы, не да уучу малны мюйюзюне узакъдан аркъан атып, тутханаларына ушагъанын эслерге къыйын туюлдю.

Гитче жашчыкъланы бек скойген оюнлары “Ат-атлы” болгъанды. Анда да жипчик керекди. Аны жѳнгерини белине атып, эки къыйырындан тутуп, “атлы” иги кѳлю бла башында чыбыкъ ойнатады. “Ат”, чочуй, секире, кишней, “атлыгъа” эркинликни сойгенин билдиреди. “Атлы” да, андан къалмай, жигитди, ѳткюрдю. Экиси да бу оюнда уллу къууанч табадыла.

“Ат бла атлы” таулу халкъны кѳлден айтылгъан таурухларына, жырларына киргендиле. Къарачайда, Малкъарда да “Согушдан согушха дери атны, атлыны да жолу бирди”, - дейдиле. Дагъыстанлы таулула да ол халны дайым айтадыла. “Угъай, ол къолгъа юйренген илячин туюлдю - жигит жаш ат сыртында келеди”, - деп, жырлайдыла лаклыла “Балхарлы Давдини” юсюнден. Бек уллу тилеклерине таулула: “Ат тилегенлей тилейме”, - деп, атны бек багъалагъандыла.

Ала жашчыкъланы бек эрттеден окъуна ат юсюнде жыгъылмай барыргъа юйретгендиле. Онеки – онтѳртжыллыкъ жашла чаришлеге къатышыргъа базыннгандыла. Таулуну атда ариу бара билгени Кавказ таулары къонагъы Н.Харузинни сейирсиндиргенди. Онтогузунчу ѳмюрге жазылгъан аны жол дефтеринде былай окъуйбуз: “Ол адамны аты терк эм бир жолдан таймай жортады: атлыны бети кѳрюнмейди, алай аны битеу агъачында аллай бир кишилик, аны бла бирге уа ариулукъ, субайлыкъ эсленеди, анга суюкп къара-

рыгъынг келеди”.¹ Жолоучуну былай сейирсиндирген усталыкъ, эшта да таулуно сабийлигинде ойнаучу “Ат-атлы” оюнундан башлана болурму?

Сабийле “Жилян” оюнну да суйюп ойнагъандыла. Ол да “жип оюнланы” бир тюрлюсюдю. Бир базыкъ тыбынаны бир къыйырын тутуп, бирсин бошлап, сабий аны кючюнден келген къадар ёрге бла энишге силдей, алгъа барады. Тыбына да толкъунланып, жилян кибик алгъа барады. Ол, къынгыр-мынгыр бола, сабийлени ызларындан тюшеди. Сабийле къачып къутулургъа кюрешедиле. Бу оюн кюлккюден, къууанчдан толуду. Тыбына кюл бетли жюнюнню къалгъан-къулгъанларындан этилсе уа, ол “жиляннга” бютюн да бек ушайды. Сабийле бу оюнну хайырындан кёп чабадыла, аны бла уа саулукълары айныргъа кёп онгла табадыла.

“Жип оюнланы” сырында битеу дуниягъа белгили гыллыучаланы да айтыргъа керекди. Ол оюн кёп тюрлюдю. Эки къыйыры бирге тагъылгъан жипни ортасына аягъын тиреп, эки къолу бла уа жиплени бирге тутуп, жашчыкъ, не да къызчыкъ: “Ой ишшу-у-у, ишшу-у-у”, - деп, зауукълу учханды. Къоркъа билмеген абаданыракъ жашла уа жип илгикге аякълары бла туруп, хауада ары бла бери къууанып учхандыла. Оюнну дагъыда бир тюрлюсю: терекге, не чыпыннга базыкъ тыбынаны туюмчек этип, къысып, бирси къыйырын а жерге салынмагъа къойгъандыла. Жаш тыбынаны эки къолу бла тутуп, терекни тегерегинде аякъларын жерге жетдирмей уча эди. Билек шаугютлеге бу оюн кереклиси чакълы жюк береди. Арып, къоллары бла тыбынаны иги туталмагъанла уа аякълары бла тыбынагъа илинип, къолларына тюшген ауурлукъну кем этедиле.

---

¹ Харузин Н. По горам Северного Кавказа // Вестник Европы. – Т.5. – 1988. – С. 483.

Сабий оюнланы ичинде топ оюнла аслам жерни аладыла. Резин, не да тери топла чыкьгынчы, сабий-ле терекни юсюнде битген топлукьну топ орнуна хайырлангандыла. Эски-бусху журунладан топ халлы гулмак тигип не да кьой- мал союлгьанда, таматала сабийлеге кьууукьну топ этип ойнаргьа бергендиле.

Халкь педагогиканы хазнасында топну орнуна кеп кере башха тюрлю затла сагьынылгьандыла. Былайда халкь поэзия семиртиу амалланы бек хайырланады: топ орнуна - кьяя гыйыла, темир токьмакь.. Батырла, пелиуанла, нартла аланы бир бирлерине атып, тюрлю-тюрлю амал бла тутадыла. Кьарачайлылада бла малкьарлылада жорюген “Сосрукь бла беш башлы эмеген” деген таурухда быллай суратлау барды: “Бир эмеген бийик тауну башындан энишге уллу ташланы атады, деменгили нарт Сосурукь а тау тьубюнде тохтап, ол ташланы башы бла тюртюп, уруп, артха тау башына учурады ...”¹

Таурухлада жашчыкьла кюнле бла угьай, сагьатла бла ёседиле. Ала бешикден секирип тьушюп, олсагьатдан кеслерине сауутла тилеп башлайдыла, сермешге, эришиуге барыргьа сюедиле. Аланы батырлыкьлары, кьарыулары, ёткюрлюклери кеслерине ол сермешиледе жер табаргьа излейдиле. Нарт сабийлени сыфатларында, кьарыуну, ёткюрлюкню алгьа чыгьара, халкь педагогика сабийлеге жашау узунуна юлгю бергенлей келеди, жигитлеге ушаргьа чакьырады. “Ёрюзмек кьалай башчы болду” деген кьарачай-малкьар таурухда физкультура бла спортну халкь системасын кичиле кеслерини жашауларына, кьылыкьларына аллыкьлары таматалагьа борч болуп салынады: “Эртте-эртте нартла кьууанчлы жигитлик оюнларын бардырыучулары белгилиди. Ол адетни

---

¹ Кьарачай халкь таурухла. – Черкесск, 1963. – С. 6.

аланы сабийлери да жюрютюп болгандыла, ала ба-
тырлыкда, чыныгыурукда, теркликте бир бирлери
бла эрише эдиле”.¹

Оюнланы адырлагъа кёре тюрлю-тюрлю бёлюмле-
ге, жыйымдыклагъа айыргандыла, ташланы, таш-
чыкъланы аслам хайырланылганларын эсге алырча-
ды. Ташла, ташчыкъла физкультураны системасында
асламында сызаргъа деп жыйылгандыла. Таулу жаш-
чыкъла тыякчыкъны 10-15 сантиметр узунуна эки
жарып, ол жарылганны ичине гитче ташчыкъ салып,
сора кюч бла силдеп ийселе, ташчыкъ, окъча барып,
узакда тюшеди. Кимни ташчыгы алай бла узагы-
ракъ тюссе, ол хорлаганнга саналганды. Оюнда
экеу, не да бир къауум жашчыкъ эришип болгандыла.
Хорлаганны: “Аны къарыулу къолу барды” деп, мах-
тагандыла.

Шимал Кавказы халкъларында таш атыу оюнла
кёп тюрлюдюле. Халкъ жашауну терен билген поэтибиз
Саид Шахмурзаевни айтыуна кёре, сабийле
“Дорбусхун”, “Бармакъ таш”, “Къолташ” деген оюнланы
эришиуде хайырлангандыла. Аллай оюнла, не да
алагъа бек ушаганла Шимал Кавказы миллет куль-
тураларында да жюрюгендиле. Ала черкеслени, дю-
герлилени, ингушлуланы, чеченлилени эм дагыстан-
лыланы бурунгу оюнларыдыла. Бу ишни юсюнден Се-
вер Осетияда устазланы билимлерин ёсдюрген инсти-
тутда ишлегенле бла да магъаналы ушакъ бардыр-
ганбыз. Ала айтхан оюнла да къоншу халкъланы
“таш оюнларына” ушайдыла. Тюрлю-тюрлю таш оюнла
дагыстанлы жашлагъа да белгилдиле. Профес-
сор С.Г. Гаджиева жазганнга кёре, къумукълу жашла
таш атыуну юсю бла эришиулеге бек сыйюп къатыш-

---

¹ Сокровище нартов. – Нальчик, 1970. – С. 4.

хандыла.¹ Халкъны кёлден чыгъармачылыгына, этнография документлеге да тыяна, профессор Р.М.Магомедов да башда айтылганны къатлап билдиргенча: “Таулада бурун заманлада бек жюрюген оюн таш атыу болганды”,²- дейди.

Таулу халкъда таш оюнла асыры жюрюгенден бир-бирде сауут магъананы тутхандыла. Сёз ючюн, таулула элге келген душманланы артха айландырып ючюн, аланы башларына тар башларындан ташла атып, къыстап тургандыла.

Таш атыуда эм таш кётюрюуде эришиуле тау халкълада эрттеден бери жюрюгенлери таурухлада да айтылады: “Жаш бир къолу бла ол ташны сермеп алды да, сууну бирси жагъасына сызып ийди”, - деп айтылады “Сегиз къарындаш эм аланы обур эгечлери” деген ингуш жомакъда³. Чечен халкъны “Ялхой -Мок” деген таурухунда да ташны спортда бек хайырланганларыны юсюнден айтылады: “Батырны жюреги от алгъанча болду, алгъын ачыуланган не болганын билмеучу гыйы ташны сермеп алып, узакъгъа, къара агъачха сызып ийди”.⁴

Халкъ сабийлени саулукълу, къарыулу болурларын эм ата журтларын къорууларгъа жарарларын асыры скойгенден, физкультура сынауун байыкъландыра келгенди, аны кёлден чыгъармачылыгында да туура этеди. Таурухлада, жомакъланда, жырлада, нарт сёздеде, батырлыкъны, ёткюрлюкню, таукелликни, чыныгыулукуню юсюнден кёп айтылады. Сабийле тюрлю-тюрлю оюнлада кеслерин айнытханларыны юсюнден да халкъ скойюп айтады.

---

1 Гаджиева С.Ш. Кумыки. – М., 1961. – С. 292.

2 Магомедов Р.М. Предания и факты. – Махачкъала. 1963. – С. 106.

3 Чудесные родники. – Грозный, 1963. – С. 287.

4 Там же. – С. 38.

Халкъ педагогикада кызычыкъла да оюнларында ташланы бек хайырланнгандыла. Аны юсюнден биз “Заман” газетни 1993 жылда 15-чи октябрде чыкъган номеринде жазган эдик.

Тыякъ, не да тыякъчыкъ керекли оюнланы алып кьарасакъ да, алада жаш тёлюню саулукулу, чыдамлы ёсдюрю ючюн, халкъда жыйылган сынауу кесин билдиреди. Ол “тыякъ оюнла” бюгюн устазга юретиу ишинде уллу тыянчакъ боллукьдула. Оюнланы бу кьауумунда тыякъны бир кыйырын жютюлеп, аны ким узакьга атар деп эришиу таулу халкъда кимге да белгиледи. Бу оюнну магьанасын байыкъландырган башха кесеклени да кьошарга амал болганды. Сёз ючюн, узакьлыкьга атхан бла бирге илишан да салынады. Саид Шахмурзаевни эскериулерине кёре, таулу жашла, сабийле да илишанны марап, жютю тыякъны юч кере атадыла. Юч кере да илишаннга тийген биринчи уучуга саналады.

Былай оюнну магьанасын дюгерли жашла дагыда тюрлендиргендиле. Ала оюннга топну да кьошхандыла. Алга топну илишанча хайырланнгандыла. Артда уа топха тийдирмей, алай, амал тапхан кьадарда, жууукь атарга керек болганды. Былайда уа, жетишими болган чабып барып, топну тыякъ бла уруп, аны ёрге атады. Андан сора, топ жерге тюшгюнчю, аны хауада да бир уруп, узакьга иеди. Топну атылган бла тюшген жерини арасы хорланган жыйынны “бедишлик” жолуна саналганды. Хорланганла хорлаганланы ол “жол” узунуна аркьаларына кётюрюп чабып элтирге борчлудула. Оюн экеуленни, не да эки жыйынны арасында бардырылады. Бу оюн жашчыкъланы ёткюрлюкге, батырлыкьга, эслиликге юйретеди.

Тыякъны кыш оюнлада да бек хайырланнгандыла. Кьол чананы, шержелени ишлер ючюн, тюрлю-тюрлю (уллу, гитче) тыякъла керек болгандыла. Бу

оюн керекле къол бла этилгенлери себепли, артыкъ ариу кёрюмдюлю болмасала да, сабийлени оюнларын а къууанчдан толтурадыла.

Дуниягъа белгили “Чижик” оюн таулу халкълада энчи сыфатын алганды. Ол Кавказдан тышында жаратылганлыкъгъа мында да терен тамырланнганды. Таулу халкъланы барысында да ол кесини энчи шартларын кёргюзтеди. Культура хазналары бир-бирге бек жууукъ къарачай бла малкъар миллетледе окъуна, ол оюнну атындан сора да энчиликлерин эслерге боллукъду. Ол а жаш адамла оюнну жангырта, айныта билгенлерини тамгъасыды. Оюнну атлары тюрлю-тюрлюдюле. Къарачайда анга “арах” дейдиле, Малкъарда уа - “чюйке”. Чюйке тыякъчыкъны узунлугъу 12-20 сантиметр болады. Бир-бир энчиликлерин айырта турмай айтсакъ, оюнну барыуу башда айтылган халкълада бирчады. Бу оюнну суратлагъанла болгандыла, аны себепли биз аны юсюнден къысхартып айтабыз.

Тыякъчыкъланы садакъ оюнлада да кенг хайырланнгандыла. Чий тыякъчыкъны бюгюп, эки къыйырында бирер кез этип, сора инчге къайиш баучукъну къыйырларын, тыякъчыкъ эки бюгюлюрча белинден кезлеге къаты къысхандыла. Жашла садакъларын алай хазырлай эдиле. Бирси, инчге тыякъчыкъланы уа садакъ окъла этгендиле. Жашла садакъ окъланы узакъгъа да, бийикге да атып эришгендиле. Бир къангачыкъгъа кёмюр бла эки-юч кере да тегерек ызлап, ол тегерек ызланы илишан этип да ойнай эдиле. Тохташдырылган мардалагъа кёре, ким кёбюрек тийдирсе, ол хорлагъаннга саналганды.

Тыякъ жашлагъа ала бир бирлерини кючлерин сынагъанда да керек болганды. Экеулен, бет бетге къарап, тыякъны бири биринден тартып алыргъа кюрешеди. Бир-бирде аланы жыйынлары да болады. Жыйында хар бири аллында турганны къаты тутуп, бирси жыйынны таматасын, не да бир къауум адамын жерде

чертилген бѐлюмден бери ётдюрсе, ол хорлайды. Бу оюн кѐп халкълада белгили болгъанлыкъгъа, аны къарачай бла малкъар тюрлюсюнде кесини энчилиги барды: тартышыуну башлардан алгъа жыйын башчыла бир бирге огъурсуз, къоркъутуу муратда къарап, къанларын къыздырадыла. Бири: “Уруп, къая бузарма!” - деп, къоркъутургъа кюрешеди. Бирси да андан кем жигит туююлдю. Ол да: “Тартып, темир юзерме!”-деп, жаныды. Алай бла тыякъ тартыу башланады.

“Тыякъ оюнлада” халкъны мураты - саулукълу, къарыулу жаш ишчилени хазырларгъа. Таматаланы ыразы этер ючюн, жаш ишчиле терк оюмлу, узакъгъа кѐре билген, къарыулу, иш кѐллю, отдан - окъдан къоркъмагъанла болургъа керек эдиле. Халкъ жаш тѐлюню юретиуде аллай умуту болгъанына аны кѐлден чыгъармачылыгъы да шагъатды. Ол суратлау сѐз бла кесини ниетин билдиреди. Бу юзюлмезлик байламлыкъды. Жашау жангыдан- жангы сынау къоша келгени сайын, халкъ педагогика да байыгъады, халкъны кѐлден чыгъармачылыгъы уа аны билдире келеди. Бу сынауну жыйышдыргъан бек алгъа нарт эпосну, жомакъланы, жырланы юретиу магъаналарыды. Нарт сѐзле бла айтыула уа сабийлени сюек саулукълу ёсдюрюу халкъ педагогиканы баш борчу болгъанын тюзюнлей ачыкълайдыла.

Халкъ чыгъармала сабийлени фахмуларын ачыкъ кѐргюзтедиле. Ёткюр сабийле бир-бир жомакълада, къарап-къарагъынчы терк айнып, бешиклерине сыйынмай, андан секирип чыгъып, сауут-саба тилеп башлайдыла. Жомакъладагъы жашчыкъланы къолларында да абаданлада жорютюлген оюн адырла: токъмакъла, къол ташла, тыякъла, садакъла, жипле, тюрлю-тюрлю ауур затла бардыла.

Халкъ кичилени саулукъларына асыры къайгъыргъандан жомакълада кѐргюзтюлюннген зришиуледе кичи жашны алгъа чакъырады, аны башха жаш-

лагъа юлгю этеди. Сёз ючюн, жомакъланы биринде юч къарындаш узун къурукъну башына чанчылып тургъан ийнени садакъ бла атып эришедиле. Кичи жаш, артыкъ марай да турмай, садакъ окъ бла ийнени уруп тюшюреди эм алай бла къарындашларындан алгъа чыгъады.

Быллай жомакъланы окъугъан сабийле кичи жашны жигитлиги бла кеслерини онгларын тенглешире, алгъа чыгъаргъа, чыдамлы, батыр, саулукълу болургъа суйгендиле.

Черкеслилени “Насийхатчы” деген жомакъларында сабийлени къууандыргъан, аланы кёллерин кётюрген гитче жашчыкъды. Айыу анга аталыкъ этеди, аны саны-чархы къарыулу болур ючюн, айыу аталыкъ насийхатла береди, жашчыкъгъа къарыу къалай къошула келгенине сакъ кёз бла, суйген кёл бла къарайды. Бу жашчыкъны сыфаты Шимал Кавказны башха халкъларыны чыгъармачылыгъында да тюбей, ол халкъланы жашчыкъларына да юлгю болгъанды.

Жигитни эм жигитликни юсюнден айта келип, жомакъчы алагъа багъа биче: “Ол кеси да жютю кёзлю, къарыулу жашчыкъ эди”- деп, къошады. Таулу жашчыкъла, жигитле болурларына ийнанып, алайгъа кёлленип, жомакъчыкъгъа тынгылайдыла. Сабийлени саулукъларын сакълауда окъутуу-юйретиу ишни бардыргъанла халкъны бурунгулу мадарларын толу хайырланыргъа керекдиле. Бурунгулу сабий оюнла физкультурадан дерслени методика излемлерин байыкъландырыргъа бютюнда иги онгла берлиқдиле. Юйретиу иште ол оюнланы кенг жая билген устазла, аладан иги хайыр аллыкъдыла. Педагогикада демократия ызланы тамырландырыргъа салгъан къыйыны бла дунягъа белгили Ян Амос Коменский бу халланы терен ангылап, халкъ адетлеге айланган оюнланы кенг хайырланыргъа чакъыргъанды. Аны айтыууна кёре, сабийле ючюн тап къуралгъан оюнланы магъа-

налары кѣп тюрлю боладыла. Биринде - саулукъну ѳзеге. Экинчиде - адамны башын солутургъа болушуу. Ючюнчюден - къыйын ишни аллында кюч жыйыуну мадары болуу, не да башха айтылгъанланы барысыны да жыйымдыгы.

Жаш тѣлюню санын - чархын айнытып, саулукълу этиу системасы школладан тышына да кенг жайылады. Ол уллуну, гитчени да кесине тизе барады. Оюнла сабий садланы, школланы программаларында аслам жерни алгъандыла. Биз санагъан сабий оюнланы кенг жаяр ючюн, алагъа керекли адырланы тюкенден ала туруп кереги да жокъду. Ташла, агъачла, журунла, сюекле, къайиш баула, жипле, кырдыкла, чѣпле тапхан къыйын тюйюлду. Оюнлагъа керекли затланы ишлей туруп, аланы хайырланыргъа боллукъбуз.

Хар миллетни педагогика хазнасында сыналгъан, кеслерини энчиликлери болгъан кѣп оюнлары барды. Ала да дерс программалагъа къошулсала бек иги эди.

Халкъны жашау жолу аны тарыхын къурай келеди. Педагогика жаны бла иш да алайды. Педагогикада жыйылгъан сынау миллетни культура хазнасына киреди. Аны уллула да, гитчеле да ѳмюрле бла къурай келгендиле. Сабийле уллуланы адетлерин, тѳрелерин кеслери кѳре, алагъа тюшюне, заман келгенде уа, ызларындан келген тѣлюге юлгю халда бергендиле. Тѳреле, адетле алгъыннгы халларын тюрлендире, алай бла уа байыгъа тургъандыла.

Бу ишде сабийлени къошумчулукълары асламды. Кеслерини оюнларында сабийле тѳрелени жангырта, не да жангы тѳреле жарата, алай бла тамашалыкъ ниет байлыкъ жыйгъандыла. Сабийлени оюнларында кыылыкъны, адепликни хар ариу халлары таулу халкъда жюрюген намысны бютюн жарыкъ кѳргюзтедиле.

Сабий жыйынны, сабийликни да энчиликлери барды. "Сабий оюн", "сабий аш", "сабийни саулугъу", "сабийни кыылыгы" демекликде окъуна "сабийликни

дуниясы” дерча бир илишанла бардыла. Ала сабийлени оюнларында бек ариу кёрюнүп турадыла.

Кёп тюрлю оюнла бир халкъда угъай, бир къауум башха халкълада да тубейдиле. Башда айтылган затха бек эс буругъа керекди, нек дегенде, сабийлени оюнлада чыгъармачылыкълары бююнню юретиучюлени къолларында багъалы эм хайырлы мадарладан бириди. Аланы школда физкультурадан окъутханла, сабий садлада ишлеген методистле, спортха юретген жерледе ишлегенле суюп хайырланырыкъдыла. Сабий оюнла халкъ педагогикада кенг эм тынч жайылгандыла. Ол да оюн кереклени тегерекде, табийгъатда хазыр табылганларыны себебинденди. Халкъны юретиу ишде юлгюге санагъаны “жигит” болган эсе, ол жигитни жигитлиги сабий оюнла бла сабийлигинде къуралып башланады.

Шимал Кавказда белгили болган сабий оюнла жашчыкъланы эм къызчыкъланы агъачларын кёп тюрлю жаны бла да айнытадыла. Чапханда, секиргенде, ары-бери бююлгенде сабийни этине- женине, тюрлю-тюрлю шаугютлерине кереклисича жюк бериледи. Ол кезиуде батырлыкъ, таукеллик, адеплик сезимле да жаратыладыла. Ариу къылыкъны эм сюек саулукъну башланыуун сабий дуниясында излерге керекди.

Оюнлада юретиучюле хар заманда бир жетишимни кеслерине борч этедиле, анга къалай жетерге боллугъуну юсюнден сёз бардырадыла. Ол жетишимге чыгъар ючюн къыйналыргъа керекди. Анга жетген алай тынч туюлдо. Ол къыйынлыкъланы сабий алгъа оюнда хорлай чыкъса, жашауунда туберик чырмауудан да ётерге базынырыкъды. Ойнаган кезиуонде сабий башхаланы, жыйынны сейирлерин сакъларгъа, аны жорукъларына сыйыныргъа юйренеди. Ол не этерге жарарын-жарамазлыгъын ангылайды, ахшылыкъны бла аманлыкъны арасын айырыргъа юйренеди. Экеу-

ленни, не да жыйынны оюнлары ол затланы сабийлеге терк ангылатадыла.

Таулуланы оюн хазналарында чабышханны, узакъга эм бийикге секиргенни, ёрлегенни излеген оюнлары кёпдюле. Бир оюнну ичине башда айтылган затла бирден кирирге да боллукъдула. Сёз ючюн, жол тыйган аберилени юсю бла ётюп чабышыугъа ёрлеу эм секириу да кирирге боллукъдула. Аллай халны башха оюн жыйымдыкълада да кёрюрге боллукъду. Болса да, биз оюнланы хар бирин иги ангылар ючюн, чабышыуну, секириуню, ёрлеуню кеслерин энчилеп къарарга сюебиз.

Сабийле бир - бирлерин къуууп, нёгерини къолу къайсына тийсе, ол мычымайын жеринде тохтап къалырга керекди. Экинчи нёгери келип, анга тийгинчи ол жеринден тепмей турады, анга тийип къачса уа, ол да чабып башлайды. Бу оюн хар жерде да белгилиди, алай Шимал Кавказда аны миллет энчиликлери барды. Къарачайда бла Малкъарда ол оюннга “Тапжёнгер” дейдиле. Сёз да жюрюйдю халкъда: “Тапжёнгер” ойнамам сени бла” деп. Аны биреу бир башха адамга ыразы болмагъанын билдирир муратда айтады. “Тапжёнгер” ойнаган сабийле 6-10 адам болуп чабарга эркин жерге жыйыладыла. Сора аланы бири “тапжёнгер” деп къатындагыны умбашына тиеди да къачады. Андан арысы - башда айтханыбызча.

Хар бири кесин сакълар ючюн терк бир бирден къачадыла. Оюн бек терк барады эм эслиликни, сакълыкъны, тириликни излейди. Ойнаган сабий бир къуугъан этеди, бир а къачхан ... Алай эте, сабийле арыгъынчыннга дери ойнайдыла.

Дюгерлиле чабышыу бла байламлы оюнлада кеслерини энчиликлерин сакълагъандыла. Сабийле “Суу бойнунда чабыу” деген оюнну бек суйгендиле. Ала, оюн башчы буйрукъ бергенлей, олсагъатдан суу бойнуна дери чабып, андан ташчыкъ алып, ол мылы таш-

чыкъ бла артха чабып къайтадыла. Ким алгъа жетсе ташчыкъ бла, ол хорлагъаннга саналады. Бу оюнну бурунгулу болгъанына нарт таурухла шагъатлыкъ этедиле. Ол жаны бла юлгюге жаш Батаразны юсюнден таурух бек келишеди. Дюгер халкъны "Нартларында" Батаразны атындан былай айтылады: "Сиз атхан садакъ окъланы ызларындан чабып турурма, аланы жерге жетдирмем".¹ Алай айтып, жаш Батараз, тамата къарындашларындан аны биргелерине уугъа элтирлерин тилейди.

Сабийлени саулукълу этиуге вайнахланы педагогикалары да уллу эс бурады. Чеченлилени бла ингушлуланы тарыхларын тинтген алим М.Ш. Исмаилова жазгъаннга кёре, жашчыкъла къарыулу, чыдамлы, ёткюр болуп ёсер ючюн, вайнахла тюрлю-тюрлю оюнланы хайырланнгандыла. Ол оюнланы ичинде, айхай да, чабышыуну тюрлю-тюрлюлери бек белгили жерни алгъандыла. Жашау халлагъа кёре, жаш адамны бийикге эм узакъгъа секире билиую керек болгъанды. Ол затла бютюн да бек уучуланы сыфатлары халкъ жырлада, таурухлада суратланнгандыла. Таурухда айтылгъанына кёре, чынтты уучу болгъанды Бийнёгер, жютю кёзлю, жигит, батыр жюрекли - уучугъа андан сора не керек. Ташдан ташха секире, жашла черек сууладан ёталгъандыла. Оюнланы кезиуюнде секирирге юйренгеннге черекни бирси жанына ётген къыйын болмагъанды. Аллай хунери болмагъан терк баргъан тау суугъа кетип, ёлюрге боллукъ эди. Сабий кезиуюнден башлап, женгил секире билген таулу ол билимин эл мюлк ишлеринде тап хайырланнганды. Бир къауум жашчыкъ секирирге юйренир ючюн, арлакъда бир ташны салып, аны юсю бла ким узагъыракъ секирир деп

---

¹ Осетинские нартские сказания. – Дзауджикау, 1948. – С. 242.

эришгендиле. Бир - бирде ташны орнуна батанны, не да чалманны сайлай эдиле.

Бу оюнну андан башха тюрлюлери да барды. Жашчыкъла төгерек, гюрен тохтайдыла. Ортада уа - биреу. Аны къолунда чыбыкъ, не да бутакъ. Ол аны жерде төгерек айландырады. Аны бла къайсысын болса да, аягъын ачытыргъа излейди. Сабийле бутакъны юсю бла терк секирмеселе, керти да ол бек ачытады. Бу оюнну, төгерек жыйылмай, ары-бери къача, ойнаргъа да боллукъду. Къолунда бутагъы болгъан аны жерде сюркей, къачхан сабийлени аякъларына жетдирирге кюрешеди. Ала уа, бутакъны юсю бла секирип къутуладыла. Бу къыйын оюн туюлдю дерге боллукъду, алай анда къаллай магъана барды: заманны терктюз хайырланыу, шаугютлени кереклиси чакълы бир ийлениую: бут-аякъ шаугютлени, билек шаугютлени! Ол шаугютлени бир бирлери бла тюз келишип тебиулери хайырындан сабий аумай, тёнгеремей, аякъ юсюнде тап туруп, къалай керек эсе да алай айланады, чабады. Бу оюнну жашчыкъла да, къызчыкъла да ойнагъадыла.

Сабий агъачын, санын-чархын айнытыуда ауур зат кётюрюу бла байламлы болгъан оюнланы магъаналары да бек уллуду. Жерден, терекден көгетле жыйгъан кезиулеринде сабийле ауурлукъну ким кётюралыр деп ёчешгендиле. Тюрлю-тюрлю ауурлукъу болгъан хыярланы спорт кереклени орнуна хайырлангандыла. Къарыулуракъ, уллуракъ хыярны кётюралса, къарыусузуракъ а гитчерегин ала эди. Бек ауур, уллу хыярны ким кётюрсе, ол хорлагъаннга саналгъанды. Къызчыкъланы уа къаллай бир къарыу жыйгъанларын аланы юй ишлери кёргюзтгенди.

Абаданыракъ жашла ичи мирзеуден толу тулукъну кётюрюп эришгендиле. Бу эришиу Шимал Кавказны хар миллетинде да бек белгилиди. Кётюралгъаннга саугъа бериледи. Саугъа неди десегиз а - тукъумуна аперим-

лик. Тулукъну кѣтюралмагъан тукъумуна бедиш келтиргенди. Анга, тукъумун сагъынып, “тулукъ тюбюнде къалгъанла”, “тулукъ тюбюнде эзилгенле” деп, чам этгендиле.

Чыдамлыкъгъа, ёткюрлюкге юйретиуде ёрлеу бла байламлы оюнланы да хайыры уллуду. Бурунгу заманладан бери таулу халкъланы тик, тѣшлю жерледе жашагъанлары себепли, сынаулары бек байыкъгъанды. Бюгюн да тау элдеде къарт кишини, не къарт тиширууну тѣш жерледе орналгъан юйлерине акъырын-акъырын чыгъып баргъанларын кѣресе. Жашау къыйынлыкъланы кѣп сынагъан къарындаш орус халкъда нарт сѣз жюрюйдю: “Аллахха жетерге - бийикди, тюзлюкге жетерге - узакъды”, - насып излей Аллахны аллына ким чыгъалсын, тюзлюк а - жокъ. Адыгланы чыгъармачылыкъларында уа халкъ насыбы бийикде, адам жеталмаз тау башында къалгъанды. Ол насыпны аты Даханагоду. Аны бети халкъ таба айланса эди, тюзлюк, насып да келир эди деп, кѣп жигит жашла ол тау башына чыгъаргъа мурат этгендиле. Ол жолда кѣп жигит жашла муратларына жеталмай ёлгендиле. Булутлу тау башы - насып жашагъан жер- халкъны кѣлунден кетмегенди.

Халкъны ёкюлю - жигит улан, сюрюучю жаш Японес ол ныхытлы жолгъа чыгъады. Баргъан жолунда кѣп къыйынлыкълагъа тюбей, аланы хорлай, Даханаго - насыпха келеди. Анга халкъы къалай жунчуп жашагъаныны юсюнден къызыулугъу бла айтады, халкъ таба айландырып, анга болушурун тилейди. Аны сѣзлери Даханагону жюрегине ётедиле, ол бетин къыйынлы жамауат таба бурады.

Башында сагъынылгъан орус нарт сѣздеча, таулуланы насыбы да аладан узакъда, бийикде болгъанды. Халкъны тарыхында аны насыбы ючюн жан берген кѣп жигит уланлары болгъандыла. Даханагону бла Японесни юсюнден таурухну, ол жигит жашны бийик-

ликге ёрлей иги билгенини хайырын кёргюзтюр мурат бла эсге тюшюрөбиз. Ол ёрлеуню сабий кезиуонден башлап, битеу жашауунда сынап тургъанды. Халкъ педагогика сабийни бийикликге ёрлерге юйретиуню магъанасын кётюрюр ючюн, анга кёлден чыгъармала бла юлгю кёргюзтеди. "Кёлде чабакъ кирик, тауда ыргъакъ кирик" болурун излейди. Сабийле, ол ишге уллу эс буруп, ёрлеуде усталыкъларын айнытадыла, - къайда юй башына, къайда хунагъа, къайда терекге, не да жау сюртюлген къайиш бла ёрге чыгъа эдиле. Ала тик жерлени сайлап, эришиулери кыйыныракъ этерге да суйгендиле. Иги юйренгенле къолларына, аякларына ышанып, хунерликлери алыкъын бийик болмагъанла уа, кыйырында ыргъагъы болгъан тыякны хайырланып ёрлегендиле. Ол ишде жипни да аслам хайырлангандыла.

Жашауда хар заманда да таулугъа бийикликге ёрлеуде усталыгъы тыянчакъ болгъанды. Бир-бирде уа ол аны жанын къутхаргъан амал болуп да къалгъанды. Аны чечен жомакъ бек ариу кёргюзтеди. Эки жашдан, эки къарындашдан бири терен уругъа тюшеди, чыгъаргъа уа - онг жокъ. Аны къарындашы энишге жипни атып, бир кыйырын къарындашына тутдуруп, аны урудан чыгъарады. Къышхы аякъ кийим- чабырла- эр кишилеге, жашчыкълагъа да ийленген териден тигилгендиле. Чабырла жумушакъ, ёрге - энишге чыкъгъанда, тюшгенде, аякны къысмай, кыйынамай тап эдиле. Ол да ёрлерге юйрениуню жетишимли бардырыгъа онг тапдыргъан бир зат болгъанын энчилерге керекди.

Халкъда сабийлени арасында кенг жайылгъан оюн-учхалауукъ, жонулгъан чигинчиге ёрлеудю. Ол учхалауукъ болур ючюн, анга эт жау сюртедиле. Чигинжи башына кёнделен бир къанга урадыла, андан энишге саугъачыкъла тагъылыпдыла. Не да ол къангасыз, чигинжи башында четен къысылып, аны ичинде уа - саугъачыкъла. Чигинжини тюрп жаны жерге урулуп,

тепмей турурча бегейтилипди. Саугъала - иллеучукъла, кёгетчикле, асламында кьозла, кьол жаулукъчукъла. Алагъа жеталлыкъны кьоллары ыргъакъла кибик тутмасала, аякълары да алай кьарыулу болмасала, башына чыгъаллыкъ тьуйюлдю. Аны себепли, сабийлени ёрлей бара, энишге сылжырап кьалгъанлары аз болмагъанды.

Алай а бу оюн дагъыда алагъа ёрлерге юйрениуню керек болгъанын эсине салады, алгъа итиндиреди. Бу оюн битеу Шимал Кавказдан сора да башха жерледе да белгилиди. Болса да, энчиликле, “жерине кёре жияны” дегенлей, кёзге урунадыла. Шимал Кавказда бу оюнну кышда, жазда да ойнаргъа болады. Сууукълу, кьарлы жерледе уа бу асламысында кыш оюнлагъа кьошулады. Къазыкыгъа суу кьуюп, аны юсюн бузкъаудан этип, сора алай ёрлеп да болгъандыла.

Бу оюнда эришиуле тынч тьуйюлдюле. Саугъалагъа жетип, четен бла, ичиндегилерин тёмкей, энишге эннген кьыйынды. Анга алгъадан кёп хазырланыу керекди. Тагъылгъан саугъачыкълагъа, не да четеннге жеталмай кьалсала, сабийлени эришиулерине кьарап тургъан таматала кьолларындагъы бир сауут бла атып, саугъачыкъланы тьошюредиле. Сабийле чабышып, жерге тьошген саугъачыкъланы жыйып, кьууанадыла. Оюн алагъа кьарагъан абадан адамланы да кьууандыргъанды.

Къаялы, сыртлы журтну, Шимал Кавказы, тинтирге, не да аны тансыкълап келген орус эм тыш кьыраллы жолоучула, алимле, жазыучула да таулу жигитлени эм аланы жигитликлерини юсюнден кеслерини дефтерлеринде эскермеле кьойгъандыла.

Битеу халкъ маданиятха миллет эм миллетле арасында жюрюген кёп ушаш халла киредиле. Халкъны педагогика сынауунда ол ачыкъ билинеди. Сабий оюнланы - халкъ педагогиканы бир бёлюмюн алып кьарасакъ да, тау халкълада аланы асламысы бир

бирге ушайдыла. Болса да аллай бирлик, ушашлыкъ, энчиликни кем этмейди. Сёз ючюн, “Бешташ” оюн Шимал Кавказда хар жерде ойналады, алай аны ойналганына къарай, жерине кёре энчиликлерин эслейсе. Сабий оюнланы абаданла, гитчеле да ёмюрледен бери къурай келгендиле: абаданла сабийлерин юретири мурадта, гитчеле уа - кеслери алларына къалып, бир бирлери бла ойнаган заманларында.

Сабийлени тёрели оюнларында юретири магъана барды, алада ёмюрледен бери жыйылган юретири жолла, мадарла кепдюле. Оюнла сабийлени не жаны бла айнытадыла: акъылларына акъыл къошадыла, ариу къылыгъын къурайдыла, ариулукъну, тизгинликни ангылатадыла, жамаутда жюриген жашау жорукъланы тюз ангыларгъа хазырлайдыла. Оюнланы аллында салынган бек уллу борч а - сабийлени саулукълу, къарыулу этип, алай бла уа ёсе келген жаш тёлюню юйде, элде да, не ишни да тындырыргъа, керек болган заманда Ата журтну да къорууларгъа тийишлиси-ча хазыр этиудю.

Оюнланы бир талайы сабийни аякъ юсюнде къаты турургъа юретгенлерин кёргозтедиле. Ауа-сауа турган адам, артда тау башына чыгъа, таудан энишге эне, суху барган тау суудан ёталлыкъ туююл эди. Былайда сакълыкъ да, заманны терк эм тюз юлешиу да, эс жыя билиу да керек болгандыла. Аурумай сир турургъа тегерек айланыу бла байламлы болган оюнла юретедиле. Бу оюнланы орамда, арбазда, суу бойнунда бардырыргъа да онг болганды. Быллай оюнланы сабийле беш-алты жылларындан башлагандыла. Къаллай бир тегерек айланырларын сабийле бир-бирде назмучукъ айта белгилегендиле. Назмучукъну солуу саны бошалса, сабий тохтап, тепмей, сир турургъа кюрешгенди. Быллай оюнланы башха тюрлюсюнде уа бир сабийни кёзлерин байлайдыла. Ол, къолуна тыякъчыкъ, не да бутакъчыкъ алып, аны алгъа

узатып, төгерегинде андан кьача да, анга дагыда жууукълаша тургъан сабийле таба, суху төгерек айлана: “Сокьургъа төлеу жокъ, сокьургъа төлеу жокъ”, - дей, терк барады. Заманында бир жанына кьачалмагъаннга ачыргъа тюшеди. Башха тау миллетледе да оюнну энчиликлери болады. Дюгерли сабийле “Сокьургъа төлеу жокъ” деген оюннга “Сокьур айыу” атагъандыла “Сокьур айыугъа” төгерекеде айланыу, чабыу да керек болмайды. Ойнагъанла эки хырлы тыякъчыкъны бир бирине ышып, “тыкьыр-тыкьыр” таууш этдире, “сокьур айыугъа” кеслерин кьайда излерге керек болгъанын билдиредиле. Төгерек айланыу бла байламлы оюнла черкес сабийлени оюнларында да бардыла.

Жангы жюрип башлагъан сабийчиклени окъуна уллула: “Төгерек айланчы”, - деп, тилей, аягъы юсюнде тепмей сюелирге юрете эдиле. Бир -бирде аберини орнуна тамата сабий, гитче сабийни кьолларындан тутуп, төгерек учуруп, сора тохтап, анга: “Тюз тур, тепмей тур!” - дей эди. Алай бла оюннга бир ызгъа эки ёсюмлю сабий кьауум кьатышыргъа онг таба эди. “Аппала” деген оюнда да ала бирге ойнай эдиле. Уллуракъ сабийле кеслерин “аппала” этип, гуппур туруп, тыякъларына тыяна, алгъа барадыла. Гитчерек сабийле: “Аппа, аппа, кьайры бараса?” - дей, бир ауукъгъа аланы ызларындан барадыла. “Аппала” уа: “Мант тамырла кьазаргъа” - деп, жууап бередиле. Гитчерек сабийлени акъыллары соруулагъа бла жууаплагъа бёлюнеди. Кереклиси уа, сакъ болуп, кьачаргъа, кеслерин артха айланып, ызларындан болуп чапхан “аппалагъа” тутдурмазгъады. Ким аны унутса да, ол “аппаны” кьолуна тюшеди. “Аппа” уа сабийни кьолларындан тутуп, төгерек айландыра кетип, жерге сюеп: “Тюз тур, тепмей!” - дейди. Былайда кьаты сюелалгъанла да бар, жыгъылгъаны да бар. Оюнну бу тюрлюсюню юретиу магъанасы уллуду. Тамата сабийле гитчелеге юре-

тиучюле болуп къарайдыла. Ала эки ишлерин да бир бирине хайыры тиерча къурайдыла: бир ишлери- гитчелеге къараргъа борчлары, не да жумушлары, экинчиси - ол ишни, жумушну, оюн бла байлашдырып, "педагогикалы мадар" тапханлары. Алай этмеселе, ойнаргъа онг тапмай къаллыкъ эдиле. Бу халда оюнла педагогикада хазна кёп туююдюле.

Таулу сабийле бир аякъ юсюнде секирип, тургъан жеринден а таймай, төгерек-төгерек айланып ойнаргъа да бек суйгендиле. Алай бла оюнну бардыргъан аланы жангылтыргъа не амал излесе да, ала жангылмай секирирге керек болгъандыла. Жангылгъан оюндан чыкъгъанды.

Таулу сабийлени дагыда бир оюну. Ойнагъанла тургъан жерлеринде, хайнухча, төгерек айланадыла: "Сыллы-мыллы къара тау" деп, къатлап-къатлап айтадыла. Бир бирлерини кёзю - башы къарангы этип, тентиреп, жыгыладыла. Жыгылмайын ким кёп чыдаса да, ол хорлагъаннга саналады. Къарачайда бла Малкъарда быллай оюн бютюн да сейирсиндирирчады. Ол санау назмучукъ бла биргеди, кеси да бир белгили ишни сабийлени кёллерине салады. Ол оюнну аты "Кий-кий, гинасий" деп алайды, кеси да Бахсан тарында жазылгъанды¹. Сабийле гюрен - гюрен туруп тохтайдыла. Сол аякъларын тобукъдан бюгюп, къоллары бла да тутуп, аны жерге салмай туругъа керекдиле. Оюнну бардыргъан нёгерелери санау назмучукъну айта, бирсиле уа назмучукъну солуу санына кёре, онг аякъларында секире-секире, хар бири тургъан жеринде төгерек айланады. Ортадагы уа, ким жангылыр дей, сакъ къарай, назмучугъун къайтарып, окъуйду:

Кий, кий гинасий,
Мен ишлейме чоласий.

---

¹ Архив КБНИИ, ф. 10. оп. 2, ед. хр. 9.

Уллукъуйрукъ Залихат,
Къултубурун Дарикъат,
Захтийкёзню бир кёзю,
Бирин къой да, бирин ал,
Онгун къой да, солун сал!

Сабийлени бир бирлерини кёллери назмучукъну сёзлерине кетип, тегерек айлана тургъанлай, “онгун къой да, солун сал!” дегенни эшитгенлей, сол аякъны жерге салып къоядыла. Жангылгъанны ортадагъы сабий аягъына къайиш бла уруп, оюндан тышына чыгъарады. Бир-бирде уа, арыгъандан, сол аякъны жерге салып, секирип да башлайдыла. Ала да оюндан чыгъадыла. Алай бла эслерин жыя билмегенле да, чыдамсызла да, къайишни “татыуун” да сынап, оюндан чыгъадыла, чыдамлыкъгъа, оюмлукъгъа, тёзюмлюкге, сакълыкъгъа игирек юренирге керек болгъанларын ангылайдыла. Жашауда, урунууда битеу ол затла таулугъа бек керекдиле. Биз ангылагъаннга кёре, назмучукъда “гинасий” деген бир халат озгъанды. Баям, бу “гинасууду” . “Мен ишлейме гинасуу” десе, тюппе-тюз ызланнганны кёргюзтген ишчи адыр эсге тюшеди. “Солун сал!” дегенлей, сабийле тохтап, гинасуу кёзчюгю жеринде, ары-бери ауушмай, тюз тохташханлай, сир туруп къалыргъа керекдиле.

Жашла баш тёбен туруп, къолларына, билеклерине тыяна, сир тура да билгендиле. Бу халда тюппе тюз туруп, ким кёпге чыдаса, ол хорлагъанды. Бир бирде уа бу оюннга асыры иги тюзелгенден, аякълары бла баргъандан кем къалмай, къоллары бла да ары-бери атламла этгендиле.

Сабий жашла “Агъач ат” деген оюнну хар заманда суйюп ойнагъандыла. Терекге жип бла бир тыякъны къысхандыла. Жипни узунлугъу тыякъ узунуну жарымы чакълыды. Тыякъны тюп къыйыры жерге жетер - жетмезди. Жаш, тыякъны ёргерегинден узалып, эки

аягын тыякъгъа чалдишлеп, анга “атхача” минеди. Онг къолунда чыбыкъчыкъ бла “атны” къаты урады. “Атдан” жыгъылмазгъа керекди. Ол а бек къыйынды. “Ат бели” кенг туюкдю. Тыякъ атлыны аякъ тюбюнден бир жанына учхалап кетерге ёчдю. Ауурлугъун тыякъ юсюнде тюз таплашдырмаса, жаш “атдан” жыгъылады. Ма оюнну магъанасы. “Атдан” кетгенге нёгерлери масхара эте, кюле эдиле, сора кеслерини хунерликлерин сынап башлай эдиле. Ала не сынауладыла? Тауланы къынгыр, ташлы, чунгурлу, тик жолларында, кесини ауурлугъун атлы эсде тутуп, керекли жерде аны тюз таплашдырады. Быллай хунерликни мараучугъа, таулада къой кютген сюрюучюге къаллай бир жарарыгъын а айтыр кереклиси да жокъду. Ариулукъ, субайлыкъ, кёл кётюрген масхара - ала бары да оюнла бла бирдиле, аланы жарытадыла. Аланы тюзлюгюн, таплыгъын биягъы жашау болум белгилейди. Уллу, гитче да оюнну сюерча этедиле.

Бир-бир сабий оюнлада уа ююрле сабийни жашар сюек этиуге къалай эс бургъанларын сынадыла. Ата-ананы ол борчун масхара халда эсге саладыла. Сир, тюз, къаты турургъа юйретген “Ананы гыржынлары” атлы оюнда ол бек ариу эсленеди. Сабийледен бири нёгерини ол билмей тургъанлай аны арт жанындан жанлап, эки къолу бла аны умбашларындан тутуп, тобугъу бла белинден басып: “Ананг къаты гыржын этемиди?” - дейди. Жаш тепмей, артха бюгюлмей, къаты туралса, ол чыдамлыды, къарыулуду. Алай болмаса, юйде аны айныуна эс бурсунла.

Сабийлени кёп тюрлю топ оюнлары болгъанды. Топла кеслери да кёп тюрлюдюле. Топ ойнауну энчилленген жорукълары бир уллу жыйымдыкъ боладыла. Таулу жашчыкълагъа бла къызчыкълагъа эрттеден да бек белгилиси “кырдык топду”. Тау жайлыкълада жаш сюрюучюле да бу оюнну бек суйгендиле. Быллай оюн бирси халкъланы педагогика маданиятларында да

кесини жерин тапханды. Алайды да, бююннго футбол, хоккей оюнла алгъыннгы “кырдык топча” аллай оюнладан башланганлары ангылашынады.

“Кырдык” топну къалай этгендиле? Сахтиян журуннга эски-бусху быстырла салып, къысып-къысып, тѳп - тѳгерек этип, базыкъ халы бла тап, тынгылы тикгендиле. Топ этиуню андан да тынч амалы болгъанды. Жюн къалпакъны къолда кереклисича бюге, жыйышдыра келип, тѳгерек этип, базыкъ баула бла къысхандыла. Керек заманда уа аны оюн адыр орнуна жюрютгендиле. “Кырдык топ” сабийлени санларын иги айнытады. Жюрекге, жюрек тамырлагъа мардалы жюк береди. Къылыкъ жаны бла да сабийлеге аллай оюн бек хайырлыды. Аны бла да къалмай, ойнагъанланы бир бирлерине нѳгер этерге, жыйынны низам жорукъларын бузмазгъа юйретеди. Оюн баргъан заманда хар ким битеу акъылын берип, кючюн салып кеси борчун тамамларгъа кюрешеди.

Топ оюнланы бек белгилелеринден бири “Кечеги топду”. Чинар не да эмен терекни топлугъун сууда къайнатып, иги къурутсала, ол аллай бир къаты болады, ойнагъанла аны тыякъла бла туююп тургъанлыкъгъа, бир да чачылмайды. Кечегиде ол кѳрюнюп туруп ючюн, таш бла туюе-туюе кетип, аны жумушатадыла да сора къабындыргъан этедиле. Кѳбюсюнде аны бла орулгъан сабанда ойнагъандыла. Бирден бирге учуп айланган, ол къабынган топ кечегиде бек ариу кѳрюнеди.

Къарачайда бла Малкъарда сабийле “Беккырыу” оюнну да бек суйгендиле. Ала кийиз хурттакладан, эски-бусху журунладан топчукъ жарашдыргъандыла. Аллай топ эм аны бла ойнау Шимал Кавказны кѳп жерлеринде тубейди. Бизни “Беккырыуубуз” дюгерлиледе “Топну тут” деген атны жюрютеди. Дагъыстанлыла уа “Ат юсюнде топ ойна” дейдиле. Сабийле экеу-экеуге юлешинедиле да, бири “ат”, бирси уа, аны имбашла-

рына минип, “атлы” болады. Сора “атлыла” топчукъну бир бирлерине атадыла. Оюн алай барады. Болса да, бу оюнда энчиликле да бардыла. “Беккырыуда” сабийле гюрен тохтайдыла, бирлери уа - ортада. Кийиз топну хар ойнагъаннга атады, ала уа - анга. Ортада адам сюелмезге да боллукъду. Ол заманда топчукъ арыбери сызыла, ойнагъанланы биринден бирине учханлай турады.

Дюгерли сабийлени бу оюнлары байыракъды, сабийни айнытыр амаллары асламыракъды. Ойнагъанла бир бирге бетлешип сюелген эки тизгин боладыла. Хар тизгинде экеу-экеу: “атла” бла “атлыла”. Ортадагъы хар “атлыгъа” топчукъну кезиу атады, ала уа, топчукъну уруп, ызына къайытарадыла. “Атлы” топну туталмай къалса, ол “ат” болады, нөгери уа - “атлы”.

Сабий оюнла бек кепдюле. Анга халкъ чыгъармала, этнография суратлаула да толу шагъатлыкъ этедиле. Бу биз айтхан, биз эсгерген сабий оюнла уа Шимал Кавказны, аны ичинде уа Къарачайны бла Малкъарны физкультура эм спорт тарыхына киредиле.

Физкультура бла спортха къатышыу бизни жаш төлюбюзге төре болуп къалыргъа керекди. Халкъыбызны эрттеден бери белгили оюнлары жашлагъа, къызлагъа да саулукълу эм ариу къылыкълы болургъа себеплик эталлыкъдыла.

“КЮННЮ САБИЙЛЕРИ”

Сабийлени сууда оюнлары халкъ педагогикада белгили жер аладыла. Аланы физкультурадан окъутхан устазла, ата-анала да сабийлени саулукълу ёсдюрюр ючюн, хайырланыргъа боллукъдула. Сабийле жай айлада, бютюн да окъуудан солугъан кезиулеринде сууда ойнаргъа бек ёчдюле. Суу, таза хауа, кюн жылыуу аланы саулукъларына себеп боладыла. Таза

хауа, кюн, суу - бу юч зат сабийлеге саугъала кибиқдиле. Алайлыгъын халкъ педагогика да сабий оюнла бла эртте окъуна ачыкъ этгенди.

Бизни заманыбызда сабийле сууда къалай ойнагъанларын кесибиз кёп кере кёргенбиз. Алгъын а къалай ойнагъандыла? Бир-бири къолларындан тутуп, гюрен туруп, онгнга-солгъа бара, тегерек айлана - ма алай ойнагъандыла. Теренирек жерде суугъа баш энишге секирип ойнамагъан а хазна болмагъанды. Алай бек сейирлик а - сабийле сууда ойнагъан кезиулеринде кеслери къурагъан назмучукъла, жырчыкъла, аланы тилеклеридиле.

Жууунган кезиулеринде кюн булутха кирип, салкъын болса, сабийле кюннге кеслерини тилеклерин айтхандыла. Кюнню излеп, кёкге къарай: "Биз, сени сабийлеринг, суукъ болабыз! Чыкъ да бизни жылыт!" - деп болгъандыла. "Кюнню сабийлери..." - бу сёзледе халкъны кюннге ийнаннганы, анга табыннганы кёрюнеди. Кесини сабийлерин суйгенча, кюнню халкъ бек сюеди. Аны себепли болур, таулулада тиширыула бла: "Кюн ахшы болсун!" - деп саламлашыу. "Кюнюнг жарыкъ болсун!" - деп да айтадыла. Бушуу этгенде: "Кюнюбюз батды", "Кюнюбюз къарангы болду" - дейди. Сабийлени уа: "Кюнюм!", "Кюнчюгюм!", деп, эркелетедиле. Сабийле кеслери да ойнагъан кезиулеринде кюнню кёп кере сагъынадыла. Жашчыкъла, къызчыкъла алгъын не айта болур эдиле кюннге? Ала жуууна тургъанлай, кюн булутдан терк чыкъмаса: "Кюн батды, кюн батды, Халийматны бети къатды!" - деп, къычыргъандыла. "Бизни сууукъдан къатдырма" дегенлери болгъанды ол. Алай къычыра ойнагъан сабийле айтхан сёзлерине кеслерини тенглерини атларын кезиу-кезиу къоша-къоша баргъандыла. "Бети" дер орнуна, нёгерлерин уялтыр муратда башха сёз айтып къычырсала, сабийлени барына да жарыкъ кюлккю къабыннганды.

Айтычуларын айтып, ала кычыргъанлай, кюн булутдан чыгып, жылытып башласа уа: “Кюн тийди, кюн тийди, Халийматны бети кюйдю”, - дегендиле кыуанч тыпырлы болуп.

Таулу сабийлеча, башха миллетли сабийле да кюннге, аталарына селешген кибик, ариу-ариу селешедиле. Ала да кеслерине “кюнню сабийлери” деп кыоядыла. Алай не себепден айтадыла? Дюгерли жашчыкыла бла кызычыкыла кюннге “ёксюзле ёкюлю” дейдиде. Ма аланы жууунган кезиулеринде айтхан тилек назмучукълары:

Ой, ёксюзле кюню, чыкъ булутдан!
Биз харипле жунчуйбуз сууукъдан.
Алтын кюнюбюз, излейбиз сени,
Сен жашатаса биз ёксюзлени!
Жауундан, киршиден къоркъабыз бек,
Аман къаргъа, учуп кет теркирек!
Юсюбюзде бу суу мылыны да элт,
Къургъакълыгъынга биз сукъланмазча эт!

Быллай тилеклерин сууукъсурагъан кезиулеринде айтадыла сабийле. Сабийле кюннге, аталарынача селешедиле. Кеслерин Кюнню сабийлерине санап, былай айтып, аны ашыкъдырадыла:

Чыкъ бери, дуния кюню, чыкъ!
Къызыл атынга минип чыкъ!
Жашынг тешден кетгенди,
Къызынг отха тюшгенди.

Сабийлени тилеклерине кёре, кюн олсагъатдан чыгып къалмаса, аны нек чыкъмагъанын билдире, сакълагъанларын кыоймай, былай айтадыла:

Кюн кетди. Ол суу ичер,
Къызыл кийимле бичер.
Ол ишинден бошаса,
Сууукъ бу жерден кёчер.

Айтыугъа кёре, кюннге айланып, жашчыкъла, къызчыкъла къатлагъан тилекле сабий оюннга кеч киргендиле. Эртте заманда ол тилек сёзлени уллула кёкге, кюннге табынуу тёре бла байламлы айтхандыла. Алай тёреле Азербайджанда бююнлеге дери да саклангандыла. Сёз ючюн, кюн тутулгъанда, ала къазанланы, тазланы, челеклени дангыр-дунгур этдирип, элдеде уллу дауур кётюредиле. Алай бла Кюнню жута тургъан Желмауузну къоркъутургъа, къыстаргъа кюрешедиле. Жауунла кёп жаусала не да къыш кёпге дери созулса, кюн жылыуун кюсеген халкъ бир къауум эрттеги адетлерин бардырып башлайды. Жамауат эки жыйырма къарт адамланы атларын белгилейди да, хар бирини аты бла бир къызыл журунчукъгъа тую бюртюкле салады. Сора эки жыйырма тую бюртюкню ол журунчукъгъа туююп, отха атадыла. Алай бла, намыслы къартланы атларындан тилеп, кюнню, кюн жылыуун чакъырадыла.

Дагъыда быллай бир тёре: кюн булутдан чыкъса, аналадан бирини биринчи сабийи, тунгуч сабий, къургъакъ кырдыкны отха сугъуп былай айтады:

Мен къараууз тюлкючюкме,
Анама тунгуч туугъанма.
Сени бу отда жандыра:
“Жылыт мени”, - дей турама.

Сабий бла кюн, ата бла балача, бир бирге алай жууукъ болгъанларына хазна эс бурмай къояргъа да боллукъ эдик, болса да, быллай зат Кавказдан узакъ жашагъан бир къауум миллетни фольклор чыгъарма-

ларында да тубегени сагъыш этдиреди. Волга сууну - Эдил сууну - жагъасында жашагъан чуваш халкъны кёлден чыгъармачылыгъында сабийле, кюннге айланып, не айтханларын билебиз. Чувашлы сабийле жай айлада сууда жуууна, аталарын чакъыргъанча, былай айтып, кычырадыла:

Сабийинг тунчугъуп къалады!
Къургъакъ басма келек кийдир анга!

Бу тилек сёзлерин чувашлы сабийле кюн булутха кирген заманда айтадыла. Бир кесекден кюн чыгып, жылытып башласа уа, “кюнню сабийлери” чексиз къууанадыла. Кесибизни нарт таурухларыбызда да адамланы кюн бла жууукълукларына аз тубемейбиз. Ма бир юлгю: “Ёрюзмек бла Сатанай” деген таурухда Сатанайны атасы Кюндю, анасы уа - Ай.

Адамла бююнлюкде табийгъатны осал халгъа айланганына жарсып, анга къайгыргъанларын жыйылыулада, кенгешледе айта-айта турадыла. Адам бла табийгъатны бирикмеклиги бузулса, ол затны хатасы кеп тюрлю болады. Халкъ педагогика адам бла табийгъатны бирлигин белгилер ючюн, аланы бир бирге жууукъланыча байлашдырады. Таулада терк баргъан, тюплери кёрюне тургъан черек суулада жюзген бек кыйынды. Болса да, гитчеликден башлап, сабийле жюзерге юйренгендиле. Сууну аллын таш хуначыкъла бла тыйып, кёл этип, анда жууунадыла. Шимал Кавказны уллу сууларыны жагъаларында жашагъанла уа, хуна ишлеп да кыйналмай, жюзер онг табадыла. Жюзюп, сууну бир жанындан бирси жанына да ётюп кетедиле. Суудан ол халда ётююню юсюнден этнография документледе кеп сагъынылады. Къарачай-Малкъар таурухланы биринде жигит жашны Терк суундан кепдюрюлген гыбытла бла къалай ётгени, бийик, тик къаягъа къалай ёрлеп башлагъаны айтылады.

Сууну кепдюрюлген гыбытла бла кечиу амал сабийле арасында да эрттеден жорюгенди. Гыбыт тапмасала, сабийле къамиш, не да чырпы къысымланы хайырлана келгендиле.

Алгын чеченлиле бла ингушлула, байрым кюнледе суу бойнуна чыгып, сабийлени жюзерге, суудан къалай ётерге кереклисине юйретип тургъандыла. Дагъыстанлы жашчыкъла да, суугъа кирирден алгъа, сууда къолларын къалай къымылдатырыкъларына юйренип, андан сора жюзюп башлагъандыла.

Сууда ойнай жюзюу, андан кирип ётюу сабийлеге бек керек болгъанын Кавказ халкъла дайым эсде тутхандыла. Кавказ халкъланы кёлден чыгъармачылыклары анга толу шагъатлыкъ этедиле. Суу анасыны, не да Суу иесини сыфатлары эски таурухлагъа алай бош, андан кирип къалмагъанлары баямды. Кюнню бла Айны къызлары - ариу Сатанайны - Тенгиз тейриси къалай урлагъаныны тауруху Къарачайда бла Малкъарда бюгюн да жорюйдю.

Суу бла байламлы оюнларын адамлагъа къургъакълыкъ къысхан жайда Аллахдан жауун тилей чыкъгъан кюнлеринде бардыргъандыла. Уллула бу төрени сабийлени эслеринде къалырча ариу этгендиле. Макъаны, кийиндирип, кёлге атхандыла. Жугаргъа жаулукъ къысып, суу бойнуна алып баргъандыла. Анга - "Кюрек бийче" дейдиле. Аллай ариу төреле сабийлеге сууну сыйын, сыйлылыгын ангылатхандыла. Жауун тилей, төрени бардыргъанлай, жауун жауса, жамауат бек къууанганды. "Жерге насып келди",- деп болгъандыла кёпле. Сабийле да, ол насыпны сезип, илипинледе чаба: "Жауун, жау, жау! Жаулу гюттю берликме!"- деп, жауун тамычылагъа къууанып, зауукъ этгендиле. Сууда ойнагъан кезиулеринде сабийле топну да хайырлангандыла. Төрегеклешип, топну бир бирге атып, ойнагъандыла. Топ оюн а сабийлеге бек керекли оюнладан бириди.

ТАУЛУ КЪЫЗЧЫКЪЛАНЫ ЭНЧИ ОЮНЛАРЫ

Сабийлени саулукълу ёсдюрюуде, аланы санларын – чархларын айнытыуда, къызчыкъланы оюнлары халкъ педагогикада белгили жерни аладыла. Ол оюнла миллет маданиятабызны бир белгили кесегидиле.

Гитчелигинден окъуна таулу къызчыкъланы тепсерге юрретип башлагъандыла. Аны тепсеу халында айныу онгла кеслерин танытадыла: ол аякъ бурунларына тюз туруп, къолларын ариу ойната, къарагъанланы субайлыкъчыгъына сейрсиндире барады. Экеу-ючеу болуп, ойнаргъа жыйылгъанларында да, къызчыкъланы оюнларына тепсеуню да къошхандыла.

Къыз сабийлени бек сойген оюнларындан бири уа жол жанында къумда юйчюкле ишлеу болгъанды. Къумну жалан аягъыны юсюне жыйып, къоллары бла жыйышдырып, теплеп, сора аягъын акъырын къумдан чыгъарса, дорбунчукъ ишленгенча болады. Алай бла къызчыкъланы къум юйчюкле, арбазчыкъланы этип жубангандыла.

Табийгъатда къызчыкъланы оюнларына керекли затланы дайым къыйналмай тапхандыла: суу, таш, кырдык, агъач, чапыракъ, къурт-къумурсха, жылы жауунчукъ, жылы желчик оюнларына себеп болгъандыла.

Къызчыкъланы илипинчиклени алларын тыйып, суучукъ аны бурурча чёпчюкледен тирмен чархчыкъ ишлеп, “тирменнге баргъандыла”. Жылы жаууннга къууанып чабышхандыла. Акъ къол жаулукъланы мюйюшлерине чапыракъ салып, сора аны бюклеп, ол бюкленгенлерин а тишлери бла къысып, къол жаулукъланы мюйюшлерине ариу жашил тамгъала салып ойнагъандыла. Тамгъала, къызчыкъланы тишлери бла къалай къысханына кёре, тюрлю-тюрлю болгъандыла. Узун чёплю бир кырдыкны орта бармагъыны тыш жаны бла эки къыйырын къол аязына ётдюрюп, ол къыйырланы уа юслерине кезиу-кезиу жангыдан-жангы аллай чёп къоша, тю-

бюндеги кыйырланы арта бюге, кызычык чепенчик эшгенди. Ол чеп чепенчикни кырдыкда букдуруп, аны сюген мелек чепенчикке инжиле саллыкды деп саклаганды.

Кызычыкъланы туйме оюнлары да сейирлик болганды. Туймени эки тешиги бла халыны етдюрюп, аны эки кыйырын да бирге туюп, сора эки кюлуну орта бармакларына халыны кийдирип, аны бошлайырак эте да, тартдыра турсала, ортадагы туйме “зуузуу” этип башлаганды. Ол алай эте турганлай, халыны негерчигини орта бармакларына кечюрюп, негерин жубанырча этгенди.

“Букгыуч” оюну кызычыкыла асламысында кеслери ойнагандыла. Ол оюну жашчыкыла бла бирге да ойнайдыла. Сабийледен бири кезлерин кысып, санап башлайды. Сабий оюнланы ичинде ол бек белгилиди. Букгыуч ойнаганда, сабийледен бири кезлерин кысып, бир белгили санга дери санап бошагынчы, негерлери бугунурга керекдиле. Оюн башчы аланы излеп башлайды. Кимни эслесе да, аны атын айтып, чабып, кюлу бла ол санай турган жерин кыгады. Керген негерлери жетип, андан эсе алга кыакысала уа, ол дагыда бугуучу болмай, излеучюлей кыалады. Ойнаганла бир кыауум болганда, анга да жетерикди бугуучу болурга. Кыайсына болса да, теркирек чабалмаганыны себебинден аны орнуна турурга тюшерикди да, ол да кезлерин кысып, санап башларыкды.

“Гепсоркыа” оюну да кызычыкыла бек жаратхандыла. Ол оюну жашчыкыла да бек сюедиле. Аны бла бирге ойнарга да боллукду. Сабийлерине “Гепсоркыа” ишлеп берген ата аланы кыуандырганды. Гепсоркыачык да Буратинога ушаш агыач гинжичикди, - агыач “жашчык”. Ол кеси да агыачдан кыалак жонулады. Аны хар санчыгы энчи - энчиди. Тобукдан башы, андан энишгеси да башха - башхады.

Башчыгы, төммекчиги, кьолчуклары умбашындан жингиригине дери, сора андан энишгеси - ала бары да энчидиле. Кыйырчыкларында уа - тешикчикле. Ол тешикчиклеге уа халы сууруп, "агъач жашчыкны" бирге хырезирек жыядыла. Эки кьолчукларыны кыйырларын (кьол аязы болукъ жеринден), аркъаннга тагъылганча, кенделенине барлыкъ бир халыгъа суурадыла. Энди ол халы "аркъан" болур ючюн, аны 15-20 сантиметр чакълы узунлугъу болган - эки тыякчыкны башына эки кыйырын кысадыла. Алай бла, теберча эркин болургъа керекди. Санчыклары бош болган агъач гинжичик эки кьолчугъу бла кенделен барган "аркъандан" тутуп, салынып турганчады.

Ойнаган сабий эки агъашчыкны тепдиргенине кёре, агъач жашчык ары-бери секиреди, чонгъаяды, теппе турады.

Къызчыкъла аслам жыйылган кезиулеринде "Аймёлек" оюнларын бардыргандыла. Аны ючюн ала эки къауумгъа юлешинедиле. Хар къауум бир-бирден 20 метр чакълы узакълыкъда турадыла. Ала тизгин болуп тохтайдыла. Хар тизгинде да къызчыкъла кьолларындан тутуп сюеледиле. Узакъдан, бир-бирге бетлешип сюелген тизгинледен биринчи-экинчи тизгинде сюелгенлеге бир аууздан: "Ой, Аймёлек! Санга бизден ким керек?!" - деп, кычырадыла. Андан а, биреуленни атын айтып, кычырып, жууаплайдыла: "Халимат керек!" Халимат ала чакъыргъан тизгин таба кючюнден келгени чакълы чабып, ол тизгинни юзерге кюрешеди. Юзалса, ол тизгинден биргесине биреуню да алып, кеси тизгинине алай къайтады. Алай бла аны тизгинине кюч къошулады. Юзалмаса уа, башхаланы тизгинине къошулуп къалады. Алай бла къайсы тизгин кёп болса да, ол жыйын хорлагъаннга саналады. Бу оюннга сабийлени дагъыда къошхан затлары да болады.

Къызчыкъла кыйлаучалада учаргъа бек суйгендиле. Аны да тюрю-тюрю ойнагандыла. Бир тюр-

люсю: кезиу-кезиу хар бири кыллаучалагъа олтуруп учадыла. Экинчи тюрлюсю: бир кызычык кесинден женгилирекни тобукъларына алып, алай учады. Ючюнчюсю: кыллаучалагъа къангачык салып, эки кызычык бир ызгъа къангачыкгъа олтуруп учадыла. Тёртюнчюсю: кызычык кыллаучалада аягъы юсюне туруп, “ой ишш-шуу, ишш-шуу” дей, бийикге учады. Бешинчиси: чөгелеп да учады. Бир ауукъгъа къолларын бошлап къоюп да учады.

Таулу кызычыкъланы гинжи оюнлары этнография-бызгъа кирирчадыла. Алгъа гинжини ишлерге керекди. Бир-эки къарыш болгъан тыякчыкъланы алып, анга кысхаракъ тыякчыкъланы “белинден” ёргерекден бау бла кысадыла. Ол жорну башына быстыр журунланы акъ быстырчыкгъа тегерек тугулчукъ этип жыйып, алай бла гинжини башын ишлейдиле. Аны да жорну башына къаты кысып, акъ быстырны, “акъ бетчикни” дейик энди, кёзюн-къашын, бурнун, аузун бояу бла не кёмюр бла ызлайдыла. Кесине да жаулукъчукъ кысадыла. Узунуракъ тыякчыкгъа да, быстырла чулгъап, юсюне келекчик, жыйрыкчык кийдиредиле. Агъач гинжини билекчиклерине да быстырчыкъла чёргеп, билеклерине женгчикле кирирча этедиле. Жыйрыкчыгъы, къапталчыгъы, келекчиги узун болады, женгчиклерини кыйырлары уа энишге салынып. Аны теммегин къурагъан агъашчыкъланы тюр кыйыры кёрюнемез ючюн, ол чарххалыгъа сугъулупду. Къумач къаллай бир ариу, гокка, жылтырауукъ болса, агъач гинжи да аллай бир ариучукъгъа саналады. Агъач гинжиге къайда “ана” дейдиле, къайда - “кызычык”, “келинчик” деп да айтадыла. “Ана” болса, анга башха агъашчыкъландан “сабийчикле” да ишлейдиле. “Сабийчиклерин” да кеслерине кере кийиндиредиле. Алай бла кызычыкъланы тигиу этиу усталыкъларыны биринчи атламлары башланады. “Келинчикни” уа “баш ауу”, “къол ауу” да болады. Аны мюйюшге сюейдиле.

Къызчыкъла агъач гинжини кеслери ишлегенлери себепли, аны жангыдан чачып да жыядыла, алай бла уа агъач гинжиден эрикмейдиле.

Фабриқде жарашдырылгъан гинжини къызчыкъ бир кесеқден эригип, муну къалай ишлегендиле, ичинде уа не барды деп, чачып къарагъандан сора, гинжини артха жыялмайды. Агъач гинжини уа чачхан да, жыйгъан да этеди. Аланы ауузчукъларына этчикле, гыржын бурхучукъла салыргъа кюрешедиле, сууучукъ, айранчыкъ “ичиредиле”. Къызчыкъла аланы “тойдурадыла”, сора “жукълатадыла”. Аш ашатханларына “тютю аш” дейдиле.

Къызчыкъла агъач гинжилери бла бек суйген оюнларын да ойнайдыла: келин келтиредиле, той этедиле, юй жыйыуну кёргюзтедиле. Аланы гитче агъач кётюртмечиклери, шинтикчиклери, быстырчыкъладан кеслери жарашдыргъан тешек-жастыкъ керекчиклери боладыла. Гитче гинжичиклерин бешикчикге кереклисича саладыла.

Эки-юч къызчыкъ бирге ойнагъанда, биринчисини юй жыйгъанына, бирси экичиги кезиу-кезиу багъа бичедиле. Аланы ойнагъанлары тюз да жашауда кёргенчиклерин кёчюрюп алгъанларын белгилейди. Алай бла къызчыкъ гитче заманчыгъындан башлап, юй жюрютурге юйренеди.

Хар къызчыкъ ёсген юйюрге аны оюнларын багъалай билген таматала анга агъачдан гитче оюн адырчыкъла ишлеп бергендиле. Оюнларына къарап, аланы тюзетгендиле, ангылатхандыла. Аны себепли, къызчыгъы болгъан таулу юйюрге таматала ишлеген гитче челекчикле, суу къылышчыкъ, гинжи ундурукъчукъ, бешикчик, шинтикчикле, къашыкъчыкъла, табакъчыкъла болгъандыла.

Кёп миллетлеге белгили “Бешташ” оюн таулу къызчыкъланы сакълыкъгъа, теркликге, эслиликге, тюзлюкге, тизгинлиликге юйретгенди. Бу оюннга кёп

халкълада “Ташчыкъла” деп айтадыла. Къарачай эм Малкъар халкъда уа, ол оюнну аты бурунгу заманладан бери “Бешташды”.

Оюн бютюн да бек къол аязыны сюеклерин, жиклерин айнытыркъа уллу себеп болады: аланы бир белгили кезиу бла тартдырады, создурады, айландырады. Аны бла бирге уа, къызчыкъ тюз да бир къарагъанлай, бийикликни, узакълыкъны ёлчемин ангылап къалыркъа юренеди: “Бешташ” оюн, кенг жайылгъандан сора да, терен тарыхлыды. Ол бурунгулу греклилени оюнларында да кёрюнеди. “Бешташны” биринчи кезиуюне, “къолтыш” дейдиле. Ол оюнну башланууун белгилейди. Къызчыкъ беш ташчыкъны ёрге атып, барысын да эки къол тышына тутады. Ол ючден кем тутса, оюнну нёгери башлайды. Андан ары да оюнда ким жангылса, кезиуюн башхагъа береди. Бу оюнну экинчи кезиую: къызчыкъ бир къол тышына ёрге атхан ташчыкъларын тутаркъа кюрешеди. Бешисин да туталмаса да, алай тутхан ташчыгъын, не да тутхан ташчыкъларындан бирчигин ала да, аны ёрге ата да тута, жердеги тёрт ташчыкъны, бирем-бирем ёрге учхан ташчыкъ къайтхынчы, жерден кезиу-кезиу алады. Оюнну бу экинчи кезиуюне “жайгъан” дейдиле.

Оюнну ючюнчю кезиую: къызчыкъ ташчыгъы къайтхынчы, экишер ташчыкъны алып, аланы сол къолуну аязына кёчюрюп, сора дагъыда къалгъан эки ташчыкъны да ол халда алады. Бу “экиташды”. Андан сора къызчыкъ жерден юч ташчыкъны алады. Ызы бла уа жангыз ташчыкъны. Бу - “ючташды”. Оюнну бешинчи кезиуюнде къызчыкъ, ёрге атхан ташчыгъы къолуна къайтхынчы, жерден тёрт ташчыкъны да жыйып, алады. Бу “тёрт-ташды”. Къызчыкъ сол къолуну бармакъ къыйырларын жерге басып, бир биринден кенг тутуп, бармакъ орталарына уа бирер ташчыкъ салып, ёрге атылгъан бешинчи ташчыкъ къайтып къолуна тийгинчи,

ташчыкъланы бармакъ орталары бла кезиу-кезиу ётгереди. Бу кезиуню атына “тырнакъла” дейдиле.

Аны ызындан келген кезиуде къызчыкъ ёрге атхан ташчыгъы артха къайтхынчы, башха ташчыкъланы кезиу-кезиу алып, дагъыда тюшюрюп, жангыдан алып, жетиширге керекди. Алай бла, бир бири ызындан төрт ташчыкъланы да тутуп, бешисин да къол аязына къысханды. Алай этген тынч туюлдо.

Былайда уллу эслилик, терклик, тергеулюк бла амал таба билиу керекди. Андан болур бу оюнну бир бирде ююрледе анала окъуна суююп ойнаучулары. Оюнну андан сора келген кезиунде бир-бир энчиликлери бардыла: баш бармакъ бла ала бармакъны, таш ётерча, бир биринден кенг тутадыла. Ала бармакъны юсюне орта бармакъ салынады. Орта бармакъны юсюне- чина бармакъ. Аны юсюне уа - чикчина. Бир ташчыкъланы дайым ёрге ата, ол къолгъа тюшгюнчю, акъырын-акъырын төрт ташчыкъланы да бир ызгъа бармакъла арасына жууукълашдыра, эки бармакъны арасы бла ётгереди.

Таулу къызчыкъланы “Бешташларында” андан ары да къошакълар бардыла. “Сакълал” деген кезиу барды. Къызчыкъ, ёрге атхан ташчыгъы къайтхынчы, кезиу-кезиу сакълалына тие, жердеги ташчыкъланы жыйып бошайды. Сабийле кеслери да бу оюннга жангыдан жангы кезиуле къоша, оюнну байыкъдыргъандыла.

Ёрге атхан ташчыкълары къайтхынчы, къызчыкъ жайгъан ташчыкъларын чикчинаны ташы бла бирем-бирем, андан сора да тюрлю-тюрлю сан бла къол аязына жыяды. “Беппий” деген кезиуде уа оюн былай барады: къызчыкъ къол азындагъы ташчыкъланы барын да ёрге атады. Ташчыкълардан бирин къол аязы бла тутаргъа керекди. Къол тышындагъы ташчыкъланы тюшюрмезге сакъ болгъанлай, жердеги ташчыкъланы бирем-бирем жыяды.

Аланы сол къол аязына кёчюрюп, ахырында онг къол тышындагъы ташчыкъны уа ёрге атып тутады да, бирси ташчыкълагъа къошады. Ташчыкъланы жыя туруп, къызчыкъ къол тышындагъы ташчыкъны тюшюрюп къойса, къызчыкъны “жууапха тартадыла”. “Жууапха тартыу”, жунчутуу оюнну ахырыды.

Экеулен ойнагъан эсе, аладан бирини оюну бирсиледен онглу эсе, хорлагъан къызчыкъ нёгерин “жууапха” тартады. Юч-тёрт адам ойнасала уа, бирини оюну башхаладан къарыусуз болгъан эсе, ол заманда да аны “жууапха” тартадыла.

Къаллай “жууапха” тартылыргъа керек болгъанын а хорланнганны кесине сорадыла: “айыучамы?” горфчамы?” Ол сорууну оюнда алгъа чыкъгъан къызчыкъ сорады. Хорлап чыкъгъан хорланнганны бармакъ араларына ташчыкъла салып, къызчыкъны бармакъларын къаты къысып ачытады. Аны да ол ойнай-ойнай этеди: ташчыкъны ёрге атып, ол къайтхынчы нёгерини эки бармакъчыгъын ачытады. Экинчи кере да- алай бла, бирси эки бармакъчыгъын. Буду “горфча” азап чегиу.

Хорланнган “айыучаны” сайласа уа, хорлап чыкъгъан нёгери ташчыкъланы жерге жаяды да, бирин алып ёрге атады, бирсилерин бир бирини ызындан хорланнган къызчыкъны къол тышын ачытырча тырнап, ёрге атхан ташчыгъы къайтхынчы жерде жайылгъан ташчыкъланы бирем-бирем жыяды, къол аязына сала барады. Хорланнган къызчыкъны къол тышын ачытыргъа, чимдирге да болады.

Хар жомакъ айтхан, жомакъгъа кесинден бир зат къошханлай, хар жерде белгили оюнланы ойнагъанла да оюннга кеслерини жерлерине, халкъ психологияларына кёре, бир затла къоша, не да къората келгендиле. “Бешташ” да алай тюрленнгенди, сёз ючюн, къабартылы сабийле бу оюнда сегиз кезиуню айыра эсе-

ле, оюнну къарачай-малкъар тюрлюсюнде уа андан да артыкъды.

Халкъыбызда сакъланган сабий оюнларыбызны хайыры бек уллуду: сабийле жолоучулукъгъа чыкъсала, не да солургъа арбазда жыйылсала, кѣп хазырлана турмай, терк окъуна ойнап башларгъа онг табадыла.

ЭКИНЧИ БЁЛЮМ

Эришмеген эр болмаз.

(Нарт сёз).

Устазла, юретиучюле китапны биринчи бёлюмюн кеслери окъугъан бла чекленип къалмай, анда жазылгъанны окъуучулагъа эшитдирир, билдирир ючюн, кёп тюрлю амал табарыкъдыла, нек дегенде, устаз дерсден тышында да юретиу ишни план бла, плансыз да аз бардырмайды. Аны битеу да жашауу юретиу ишге тюррелипди.

Устазлагъа бла юретиучюлеге болушлукъгъа, ала сабийле бла оюн фольклорну сюзер ючюн, биз китапны экинчи бёлюмюн хрестоматиялы материалладан сора да ала бла байламлы практика ишледен эм контроль сорууладан къурагъанбыз. Ол ишлени эм сорууланы юсю бла сабий фольклорну эстетика магъанасын, аны бла бирге уа оюнлада сакъланнган ариу ниетлени сабийлеге ангылатыргъа умут этебиз. Китапны экинчи бёлюмюн хайырланып башлардан алгъа устазла, юретиучюле сабийлеге къарачай-малкъар халкъда бурун заманладан бери сакъланнган сабий оюнла бла сабий оюн фольклорну юсюнден бир къауум билдириу сёз айтадыла. Хар устазны да айтырыкъ сёзлери энчи халдадыла. Биз да аллай бир юлгю келтирейик.

Багъалы окъуучула!

Къарачай-малкъар халкъда - "таулулада" - жаш тёлюню саулукълу этер мадарланы излеу бир да тохтамагъанды. Жашла, къызла "жашар сюек" болурларын ата-бабаларыбыз бек суйгендиле. Туугъан сабийге этилген алгъышладан биринчиси "жашар сюек" болсун деген ариу сёзледиле. Таулада жашагъан да, урунган да бек къыйынды, аны себепли къыйынлыкълагъа чыдаргъа, аланы хорлай билирге керекди. Аны эсде тута,

тамата төлю кичилеге саулукъларын кълалай сакъларгъл, кюч-къларуу неден жыяргъл боллугълун юйретеди. Ёткюрлюкге, батырлыкългъл, таукелликге элтген ниетлени сабийле, бешикден башлап, эшитедиле, ёсе баргъланлайын кёллерине аладыла, жетген жашла болгъланларында уа, жигитликни жолуна чыгълып, ата журтуну, туугълан халкълыны ёкюллери, кълоруулаучулары боладыла. Жашланы жигитликге жетдирген, халкълда кенг журюген мадарладан бек магъланалысы - къларууну, чыдамлыкълны, батырлыкълны, ёткюрлюкню, ала бла бирге уа акълылны эм намысны айнытхан - жаш төлю оюнла бла эришиуледиле. Ала жашланы ариу санлы, ариу агълачлы этедиле, битеу шаугют, сюек, кълан тамырла системаларына тап, тюз ишлерге онг бередиле.

Бююннгу сабийле эрттегили сабий оюнланы эм ала бла байламлы айтылыныучу оюн фольклорну иги билмейдиле, нек дегенде, ол затла окълуу программалагъл кирмегендиле. Жашла бла кълызла ойнагълан оюнларына къларасанг, “шведли резинкагъл” дери да башха миллетлени оюнларыды. Биз аланы ёзге халкъланы сабийлери ойнагълан оюнладан кери болурларын излемейбиз. Ол оюнла да сабийни айныууна бек хайырлыдыла, болса да, ата журтуну тарыхы бла бирге келген таза да миллет оюнла жаш төлюде ариу сезимле жаратырла деп умут этебиз. Бош айтылмагъланды: “Ата журтун танымагълан атасын да танымаз”, - деп. Алайды да, багълалы окълуучула, ата журтубузну миллет маданиятыны сыйлы бёлюмю - төрели сабий оюнлагъл эм ала бла бирге айтылыныучу оюн фольклоргъл кереклисича тынгылы эс бурайыкъл. Сиз аланы кесигизге жол нёгер этсегиз, ким биледи, арда сизни арагълыздан, уллу эришиулеге кълатышып, халкълбызны атын айтдырлыкъл чемпионла чыгълар эселе уа? Умут алгъл элтеди.

САБИЙ ФОЛЬКЛОР ОЮНЛАДА, ЭРИШИУЛЕДЕ

1.

Багъалы сабийле, сиз тюрлю-тюрлю оюнларыгъызны ойнардан алгъа оюнну кимден, неден башлайыкъ дей, къайда чѐп атасыз, къайда уа оюн фольклордан назмучукъланы, санаучукълагъа айландырып хайырланасыз. Сѐз ючюн, букъгъуч ойнардан алгъа ким излеучю болурун белгилерге болушурукъ бир санаучукъ барды. Аны аты - "Бирем-бирем". Тѐгереклешип сюелген сабийле жумдурукъларын алгъа тутадыла, аланы жумдурукъларына къагъа-къагъа, бир сабий былай айта келеди:

Бирем-бирем, экем-экем,
Ауур олтан, сапдан къалай.
Ёлю бугъа, сары тай, тору тай.
А-а малтай, ча-а малтай,
Ичи балтай, чыкъ, Тотай!

Хар энчи сѐзню бир жумдурукъгъа берсенг, кимни жумдуругъуна "Тотай" деген сѐз жетсе, ол сабий бир жанына чыгъып сакълайды.

Былай санаргъа да боллукъду: экишер сѐзню бир жумдурукъгъа юлеше келгенде, кимни жумдуругъуна "чыкъ, Тотай" тюше эсе, ол чыгъады. Санаучукъну бу тюрлюсюн айта келген жумдурукъланы орнуна кѐкюреклеге къагъа-къагъа келирге да боллукъду.

Сабий фольклорну оюнда къалай хайырланыргъа боллугъун дагъыда бир юлгюде кѐргюзтейик. Ма биз санаучукъгъа ѳтдюрюрге деп сайлагъан сабий фольклордан бир ариу назму: "Тенг-тенг къалыр". Жыйылгъан сабийледен бир белгили оюнну башларгъа эки жыйын къуралды эсе, энди аланы араларын "бир, эки,

нга кёре кысхаракъ, не да узунуракъ этер ючюн, назмудан не тизгинлерин бёледиле, башхача айтханда, назмуну кысхартадыла, не да, керек болса, толу айтылынып бошалгъан назмуну жангыдан башлайдыла.

Соруула бла ишле.

1. Бу фольклор назму бла хайырланырча къаллай сабий оюнланы сайларгъа боллукъду? Аладан бирин ойнап кёрюгюз.

2. Ол оюн сабийлени айныуларына не бла хайырлыды?

3. Оюннга суратла этигиз.

4. Назмуну кёлден билигиз. Аны тизгинлерин толусунлай беребиз:

Кел-кел бери,
Бар-бар ары.
Айта-айта турайыкъ.
Элт-элт мени,
Бер-бери аны.
Ойнай-ойнай къалайыкъ.
Суу-суу деди,
Хуу-хуу¹ келди.
Къойла-къойла санайыкъ.
Ай-хей, сени,
Бек - эй бели.
Экчей-экчей айтайыкъ.
Чакъ-чакъ ташы,
Акъ-акъ башы.
Бахча тюбюн къазайыкъ.
Бал-бал берир,

---

¹ «хуу-хуу» - бёрюню жашырын аты. «Хау-хауну хуу-хуу элти, шуу-шуугъа миндирип, терекден ётдюрюп» деген айтыуну «итни бёрю элти, жел этдирип, кёпюрден ётдюрюп» дегенча ангыларгъа керекди ...

Къан-къан элтир.
Къайда -къайда ойнайыкъ?
Эн-эн жаны,
Тенг-тенг къалыр.
Кёзден кенге марайыкъ.
Те-жал жаны,
Тай-тай аны,
Байтал сютюн алайыкъ.
Акъ жан таныр,
Те-гей алыр.
Балыкъ сууда айланыр.
Ал танг жолу,
Хан къан болур,
Эртте тургъан ычхыныр.
Кел-кел, наны,
Ат сен тары.
Айыу отда жылыныр.
Ай кюн табар,
Сау жыл барыр.
Арта къалгъан жыгъылыр.
Эм ай сютю,
Акъ-къара кюттю¹.
Элтип баргъан кычырыр.

2.

Эрттегили сабийлени кёлден айтыучу назмучукъларын алимле жыйып, тюрлю-тюрлю китаплагъа кийирип, басмадан чыгъаргъандыла. “Малкъарлыла бла къарачайлыланы халкъ поэзия чыгъармачылыгъы” деген китапны фольклорчу алим Т.М.Хаджиева жарашдыргъанды. Ол китапны ачып бир къарайыкъ. Аны 267-чи бетинде быллай назму барды:

---

¹ акъ-къара кюттю – къолан къозучукъ. Сабийле эртте къозучукъгъа «кюттю» дегендиле.

Ой, Аймөлек, Аймөлек!
Жыйылганбыз бир бөлек,
Ойнарыкъбыз бир кесек.
Сырт юсюнде тал терек.
Къурманлыкъгъа къой керек.
Къобузчу жокъ, той керек.
Бизни элде уллу той,
Эл башында бөлек къой,
Къашха къойну тут да сой,
Къалганларын турма къой.
Аймөлегим келеди,
Челек сютню береди,
Сора уруп тегеди,
Къуйрукъчугъу тебеди.
Аймөлекни улагъы,
Къурт болады къулагъы,
Эчкилени туумагъы,
Акъ болады туягъы.

Бу назмуну къалай хайырланган болурла? Уллула гитче сабийни мулжутур муратда айтхан болурламы? Огъесе бир оюнну бардырган кезиудеми? Мажюсю кезиуюнде тепсеуледен бириндеми айтылган болур? Белгилиди, мажюсю кезиуюнде тюрлю-тюрлю хайюу-анлагъа, жаныуарлагъа, тереклеге, ташлагъа тилек этип болгандыла. Таулу халкъны бек бурунгулу тарыхында да эчки, улакъ, аланы териси бек айтыла тургандыла. Къалай болса да, таулу сабийле "Аймөлекни" тизгинлерин кеслерини оюнларына кийиргендиле. Аланы "Аймөлек" оюнларына эки жыйын бир бири ызындан былай айтып къычырадыла:

- Ой, Аймөлек, Аймөлек! Сизге бизден ким керек?!

- Бизге сизден ... (сабийни атын айтадыла) керек!

Къайсы сабийни чакъыра эселе да, ол кючюнден келгени чакълы терк чабып барады да, къол тутушуп турган экеуленни арасын юздюрюп, айырып чыгъады.

Эталса алай, ол экеуленни да биргесине алып кесини жыйынына кыайтады, кесини жыйынын алай бла кючлейди. Эталмай, кьолла юсюнде тагылып кьалса уа, кеси башха жыйыннга кьошулуп кьалады. Андан ары оюнну анга тюрлю-тюрлю кьошакъла этип да бардырадыла.

Соруула бла ишле.

1. Бу оюн кьалай башланады?
2. Эки жыйынны арасын белгилерге кьаллай онгла бардырадыла?
3. Бу оюнну не заманда эм кыайда ойнаргъа боллукъду?
4. Оюнну кьалай созаргъа, анга не оюн кьошаргъа боллукъун, элде кьартлагъа соруп, билгенигизни эм эшитгенигизни дефтеригизге жазыгъыз.
5. Оюн бла байламлы суратла этигиз.

3.

Хайнук оюн кыыш оюнлагъа киреди, нек дегенде, буз юсюнде ол, кесине жан киргенча, кепге дери айланады. Болса да, хайнук оюнну тюз пол юсюнде да ойнаргъа боллукъду, не да бек сыйдам асфальтны юсюнде. Алайды да хайнук оюн бла бюгюнню сабийле сау жыл ойнап турургъа онг табадыла.

Сабий оюнлада хайнукну белгили жери барды. Ол оюнну бардыра, хайнукну кыайиш белбаучукъгъа чьегеп, сора бузгъа (полгъа, жерге) салып, кыайишчик арха сьгюльюрча кьамичичикни бек терк силдейдиле. Сьгюле келген кыайишчик хайнукчукъну тьгерек айландырып башлайды. Кыайишчик толусунлай тешилип, кьолгъа келгенден сора, жашчык кыайишчик бла хайнукну ура-ура, хайнукну бекден бек кьаты айланырча этеди. Асыры терк айлангандан хайнукчукъ, сын кьа-

тып кьалгъанча, айланганын да эслетмезча болады. Жашчыкъ хайнукчугъуна тилек этеди. Ол тилек сабий фольклоргъа киргенди. Ма жашчыкъны хайнукчугъуна тилеги:

Тёнгерге, тёнгерге,
Хайнукчугъум, тёнгерге.
Буз къатханды, тёнгерге.
Къамичи бла ургъанма,
Бек ургъанма, тёнгерге.
Хайнукчугъум, тёнгерге,
Бек ургъанма, тёнгерге.

Соруу бла ишле.

1. Хайнукну жаш сабийге ким эм неден этгенди?
2. Тилек назмучукъну кёлден билигиз.
3. Хайнук ойнагъыз.

ХАСАНЧЫКЪНЫ ШУЁХЛАРЫ.

Теке

(сахна оюнну сценарийине материал)

Хасанчыкъ эрттенликде эртте тургъанды. Нюрлю чыкъны кюн тыякъла къурутхунчу, ол эчкиле бла улакъчыкъланы Тазия дуппургъа дери сюрюп къайтады. Бу жумушну Хасанчыкъ хар эрттен сайын толтурады. Ёре мюйюз саргъылдым текени уа бюгюн ол Тазия дуппургъа сюрмей къойду, кертисин айтсакъ, сюрюрге да базынмай къалды. Теке арбазда ётген - сётгенни къоркъутур муратда аягъын жерге къагъады, кёзлери да къызарып, мангылайын жерге тирейди, мюйюзлерин ары-бери силдейди, не эсе да бир затла айтханча, мурулдайды. "Теке не дейди, аття?" - деп, сорады Хасан-

чыкъ. "Жашым, - дейди аття, - теке ач болуп ачыуланады. Ма, игирек тынгылачы, ол не зат айтады?"

* * *

Теке масканы башына кийип ойнаган жашчыкъ чыгып, хар жыйылганла эшитирча, адам тил бла селешеди:

Мен текеме, текеме,
Аш бермесегиз, кетеме!

Бу сёзлени кьатлап айта, ол ары-бери секиреди. Аллына не тюше да (шинтик, челек, отун кьысым), аны юсю бла секиреди.

Хасанчыкъ текеге аш келтирип салады. Юч-тёрт жашчыкъ чыгып, Хасаннга нёгер боладыла "Бу теке секиралгъанны биз секиралырбызмы?" дейдиле ала Хасаннга. Хасан да, бир-си жашчыкъла да аберилени юслери бла секирип башлайдыла.

Тойган теке жашчыкъланы кьатына жууаш болуп жанлайды. Сабийле, аны ортагъа алып, тегерегине айлана, биргесине да тепсей, быллай назму айтадыла:

Бап, бап, баппахан.
Сары теке, бурма теке,
Улакъларынг макъыра,
Эчкилеринг чакъыра.
Бап, бап, баппахан,
Юй тюбюнде сары теке,
Сандыракъгъа барыр теке,
Жигейчиги¹ жары теке,
Ичгени боза теке,
Текелени оза теке.
Бап, бап, баппахан,
Сары теке, бурма теке.
Къош ичине кире теке,

---

¹ жигейчик – кьысха кьуйрукъчукъну зыбыр жюнлю чокайчыгъы.

Таш юсюне мине теке,
Бурма теке, бурма теке,
Къая ыранда турма теке,
Жашчыкъланы урма, теке.
Чырпы бюксек, къыра теке.
Бурма теке, бурма теке,
Сабийлени урма, теке!

Бу назмуну къысхартыргъа да боллукъду. Ахырынчы он тизгин айтылып къалса да, тамам болур дейбиз. Тепсеп бошагъанлай, жашчыкъла да, теке да жыйылгъанлагъа баш урадыла да кетедиле. Энди уа Хасанчыкъ бла теке чыгып, баш урадыла да кетедиле. Ахырында теке кеси энчи чыгып, тепсеп, аякъ бююп башлайды, сора жыйылгъанлагъа юч кере баш уруп, сахнадан кетеди.

Соруула бла иш.

1. Теке къошулуп къаллай жомакъ билесиз?
2. Теке териден не зат этерге боллукъду?
3. Хапарчыкъны сценарийин къурап, рольлагъа юлешип, ойнагъыз.

Кишиучукъ

(сахна оюнну сценарийине материал)

Кишиучукъгъа аталгъан сабий фольклорда бир къауум назмучукъла бардыла. Хыйсап эте кетгенде, аланы да чапхан оюнда хайырланыргъа боллукъду. Бу оюнну сценариясын къуаргъа керекди.

Сахнада отоу. Отоуда жасалгъан ундурукъ, стол, бир-эки шинтик, отжагъа. Ундурукъ юсюнде, жумушакъ теше-мешеле юсюнде киштик жатады. Чычханчыкъла киштикни эслемей, полда, аш къайгъылы болуп, мис-мис эте айланадыла. Киштик аланы энди эслеп, ызларындан болады. Чычханланы ким къутхарсын? - Хасанчыкъ. Киштикге ким урушсун? - Хасанчыкъ. Хасанчыкъ отоугъа кирип: "Кышт, кышт!" - деп, киштикден чычханчыкъланы къутхарады. Киштик ачыулу мурулдайды. Хасанчыкъ анга тырман этиу халда быллай назму окъуйду:

Гитче, ариу кишиуса,
Чычханлагъа кючлюсе.
Аппа бла жатаса,
Къуш тѣшекге батаса.

Киштикни анга этген жууабы: “Мияу! Мияу! Мияу!”
Хасан киштикге:

Ариу ашны сюесе,
Бермеселе да тиесе.
Кишиу, кишиу, кишиучукъ,
Ынна береди сютчюк.
Сууукъгъа бир да чыкъмайса,
Кишиден да букъмайса.

Киштикни жууабы: “Мияу! Мияу! Мияу!”
Хасан киштикге:

Эркелейсе хар кимге,
Сыйлы къонакъса юйге,
Бетчигинги жууаса,
Чычханланы къууаса.

Киштикни жууабы: “Мияу! Мияу! Мияу!”

Киштик секирип, ундурукъгъа минип, энди бир тынчайым де-
генлей, Хасан аны ундурукъдан знишге къыстайды да анга:

“Киштик, киштик, мыйыгъында юч тюк.

Ючюсюн да юздюнг, тоханадан тюшдюнг”-

деп, чыгып кетеди. Киштик отоуда кеси къалады. Тилчиги бла
кесин жалайды, бетчигин какасы бла жуады. Ол да алай эте
тургъанлай, чычханчыкъла биягъы аргъы-берги мюйюшледен
чыгып келедиле. Киштик шыгырт - мыгырт тауушланы эшитип,
сагъаяды Аха - а, ол чычханланы эследи. Киштик чычханланы
ызларындан болады, ала уа кеслерин тутдурмайдыла. Былайда
киштикни да, чычханчыкъланы да маскалары боллугъу белгилиди.
Киштик- чычхан оюн сахнада бираз барыргъа керекди. Бу чабыуну,
кесин тутдурмауну сынаууду, эришиудю, оюнду. Киштик бир чич-
ханчыкъны тутады.

Киштик: “Бираз ойнамай къалай алай къояйым”, -

Киштик чычханчыкъны ычындыра да тута, алай зауукъ этеди.
Чычханчыкъны анасы дыгалас эте, болушлукъ излей къычырады:
“Оу, сыйлы жамауат, болушугъуз, бери чабышыгъыз,

балачыгъыммы киштик ашап къояды! О хахай, о хахай, къутхарыгъыз балачыгъымы!”

Хасан чабып киреди да: “Бу не къычырыкъладыла? Не болгъанды мында?” - дейди. Киштик чычханчыкъны бошлагъан кезиуюне Хасан да киштикни ызындан болады. Чычханла биягъы къачып къутуладыла.

Киштик: Мияу! Мияу! Къайда къалды мени татлы
къабынчыгъым? Мияу! Мияу!
Мияу Мияу!

Хасан: (киштикге урушады): Дагъыда алаймы айтаса, терс да кесинг болуп тургъанлай?!

Киштик, бир да уялмай, къоркъмай, Хасанга ангылатыргъа кюрешеди: “Хасан, мен юге бек жарайма, кѐп хайыр этеме, гумулары ачама, чычханлары чачама. Сен манга урушма да, андан эсе манга аш бер. Бермесенг, къаймакъ алып къачарма.

Хасан: Кишиу, кишиу!

Киштик: Мияу! Мияу!

Хасан: Ачмы болдунг?

Кишиу: Хау! Хау!

Хасан: Не ашайса?

Киштик: Жау! Жау!

Хасан: Охо, киштик, жаучугъа а берейим. Алай эт-месем, жарлы чычханчыкълары къоймайса, этлеринден тоймайса.

Хасан киштикге жаучукъ атып, чыгъып кетеди. Киштик жаучукъну жутуп, зрин- бурнун тазалайды, жууаш болады. Сора сахнаны аллына келип, жыйылгъанлагъа къарап, киштик былай айтады:

Мен кишиума, кишиума,
Темир таракъ тишлиме.

Сора киштик, Хасанчыкъны чакъырып, экиси да жыйылгъанлагъа къарап, алагъа эки-юч кере баш уруп, ыспас этгенлерин билдирип, алай кетедиле.

Оюнну бардыргъан: Сабийле, киштик, шо муну да не къарыуу барды дерча, гитче жаныуарчыкъды, алай а ол кесин ёгюзден да, къойдан да, адамдан да кючлю болуп кѐргюзталады. Ийнанмаймысыз? Алай эсе, са-

бий фольклордан алынган "Не кючлюдю?" деген назмуну рольягъа юлешип бир айтчыгъыз. Ма назмуну тизгинлери:

Ёгюз бара барды да, бузгъа жыгъылды.

- Эй, буз, не кючлюсе!

- Кючлю болсам, кесими кюннгеми зритдиригем?

- Ай, кюн, не кючлюсе!

- Кючлю болсам, булутхамы кирлик эдим?

- Ай булут, не кючлюсе!

- Кючлю болсам эди, жауунму жаудурур эдим?

- Ай, жауун не кючлюсе!

- Кючлю болсам эди, кырдыкны чыгъарлыкъмы эдим?

- Ай, кырдык, не кючлюсе!

- Кючлю болсам эди, башымда къозулу къойлагъа отлатырыкъмы эдим?

- Ай, къозулу къой, не кючлю эдинг?

- Кючлю болсам эди, къозуму къонакъгъамы сойдурлукъ эдим?

- Ай, къонакъ, не кючлюсе!

- Кючлю болсам эди, къамичими чычханнга ашатмаз эдим.

- Ай, чычхан, не кючлюсе!

- Кючлю болсам эди, кесими киштикге да алдырмаз эдим.

- Ай, киштик, не кючлюсе!

- Айхай да, кючлюме.

Азыу тишлиме.

Сютдю, этди ашауум,

Адамла бла жашауум.

Къуу жастыкъда жатыуум,

Чыгъарама татыуун.

Энди уа не айтасыз? Киштик керти да бек кючлю кёреме. Эш да, ол хар эрттен сайын зарядка этерге бек суйген жаныуарчыкъ болур.

Соруула.

1. Киштик юйде неге жарайды?
2. “Киштик-чичхан” оюнну сабийни айнытыуда не маъанасы барды?
3. Бу оюнну къайда эм не заманда ойнаргъа болукъду?
4. Киштик жер теберни алгъадан сезип, къайгъылы мау-шау эте, билдиреди деген оюм барды. Сиз ол оюмгъа къалай къарайсыз?
5. Киштикни юсюнден дагъыда къаллай айтыула билесиз?

Улакъчыкъ, къоянчыкъ, тайчыкъ, уммочукъ

Хасанчыкъны бу шуёхларыны юсюнден да сабий фольклорда тизгинчикле бардыла. Аланы оюнда къалай жаратыргъа амалны кесигиз хыйсап этип айтчыгъыз. Биз а бир юлгю келтирейик.

Сабийле Жангы жылны ёлкасына маскала этип келедиле. Ёлканы тегерегинде ойнайдыла, тепсейдиле, онгча -солча барадыла. Алай бла сабийле кёп тюрлю тебиу упражненияла этедиле. Маскалылагъа кезиу-кезиу чыгъып, назму окъургъа тюшеди. Ол кезиуде чыгъып, назму окъугъан сабий кесини маскасына адамланы эслерин буруп, сабий фольклордан аны энчи белгилеген назмучукъ окъуйду. Ол назмучукъланы кёлден билирге керекди. Аланы хар бирин толусунлай берейик.

Улакъчыкъ

Сакъалчыгъым узунчукъ,
Башымда уа мюйюзчюк.
Талачыкъда отлайма.

Улакъчыкъча, сабий ары-бери секиреди.

Къоянчыкъ

Кёкге чыкъгъан къоянма,
Кёк кырдықдан тояма.

Сабий, къоянчыкъча, секирип кетеди.

Тайчыкъ

Бийик тауда жашайма,   Арба чана тартама,
Арпа, бичен ашайма.   Ары-бери жортама.

Сабий хар айтхан затын этгенча кёрюзтеди.

Уммочукъ

Уммочукъла келелле,
Жанаршиден келелле,
Желинлерин толтуруп,
Къаймакъ сютле берелле.

Сабий, ийнекни эриклей, “уммоу-у! уммоу-у! уммоу-у!” - деп, макъырады.

Сорувла бла ишле.

1. Сабий фольклорда хайыуанла, къанатлыла, жаныуарла адам тил бла нек сёлешедиле?
2. Сабийлеге табийгъатны сакъларгъа ниет алдырыр ючюн, аланы магъаналары къаллайды?

3. Юйде тутхан малларыгъызны, не да жаныуарчыкъларыгъызны юсюнден хапар айтчыгъыз. Аланы юсюнден хапарыгъызны дефтерге жазыгъыз. Юлгюге темала: “Бизни киштик Мур-мурхан”, “Акъбойнакъны оюнлары”, “Жабагъылы бурма маскечигими кылыкълары”, “Гурт тауукъ бла жожекчиклери”.

4. Башда берилген назмучукъланы кёлден билигиз. Аланы юйюгюзде кичи сабийлеге окъуй-окъуй, ала да кёлден билирча этигиз.

5. Сайлап, малладан, не да жаныуарладан бирини суратын этигиз.

ЖОМАКЪЛАДА ОЮНЛАНЫ, ЭРИШИУЛЕНИ ЮЛГЮСЮ

Жомакъла уллугъа, гитчеге да дерсдиле. Аладагъы айтыула, юйретиуле, оноула хар кимни да тюз ызгъа салырчадыла. Башхаланы айтхан сёзлерине ийнандырыр ючюн, таулу адам дайым жомакъдагъы кертиликни, тюзлюкню кесине излейди. “Ийнан, тюз ол жомакъда айтылгъан кибикди...” “жомакъда да айтылады да...” - дей, ол жомакъны ниет кючюню магъанасын ачыкълайды. Болса да, жомакъны юйретиу мадарлары бла сабийлени ариу кылыкълы этер муратда аслам хайырланадыла. Аны себепли жомакъланы, бешик жырланыча, сабийлеге деп жарашдырылгъан фольклор чыгъармалагъа санаргъа боллукъду. Жомакъны сабий хар ёсюу кезиуянде эшите келеди. Аны хайырындан сабий табийгъатны, жамауат жашауну билирге излей, кесини бу дуняда жерин ачыкълай, ангылай келеди. Жомакъсыз сабийлик болмайды. Жомакъла сабийлеге “жазылмагъан дерс китапдыла”.

Халкъ чыгъармачылыкъда “бу жомакъла уллулагъа, была уа гитчелеге этилгендиле” дерге тынч туююлдо, аланы чеклери бир бирине кирипдиле, иги

да билинмейдиле. Сабийле жомакъланы дайым эшите-эшите тургъанларыны хайырындан кеслери да жомакъчыкъла жарашдырып къойучудула. Алай бла сабийле халкъ чыгъармачылыкъгъа къошумчулукъ этип башлайдыла.

Къарачай-малкъар халкъны жомакъларында сабий оюнла, эришиуле тубей-тубей келедиле, аланы юйретиу магъаналары баямды. Сабийле уллу болсала, къаллай жигитлеге ушаргъа керек болгъанларын билдирген, кючлю, саулукълу, гиртчи болууну юлгюлерин ачыкълагъан кеп жомакъла бардыла. Сиз аланы окъуп, сюзюп, кесигизге иги юлгю этип, жигитликни жолуна чыгъарсыз деп, ышанабыз. Ол жомакъладан юзюкле алып, башда сагъынылгъан мурат бла биз аланы бу китапха кийиргенбиз.

Къоркъмаз Мазан

(халкъ жомакъдан юзюк)

Мазан гитчечиклей ата-анадан да ёксюз къалып, багушда картоф къабукъланы ашай, бир бирде уа, ким не берсе, аны бла кечине ёсгенди. Ахырында уа тау элдеде анга биреу да тенглик эталмазча, бир пелиуан, батыр, адыллы да болгъанды.

Мазан асламысында агъачда жашагъанды. Анга не зат милдеу боллукъ эди? Ол арсланланы, къапланланы, айыуланы да къол жуммак этип, бир жанына сызып кетгенди. Кенг аулакълада юркюп къачхан кийиклени жетип, сермеп, ат бойнуна алып, юйге келиучю эди.

Мазан дуняда не къыйын ишни да этерме деп бир айтса, ол аны ётюрюк этмегенди. ... Пелиуан Мазан барып-барып-барып, эки айны жюрюдю. Уллу тюзню къыдырып, агъачха кирди. Агъачны тауусуп, суугъа

жетди, суудан ётюп, бир жалпакъ сыртха ёрледи, сыртдан къарап, узакъда бир жылтырауукъ къаланы кёрдю.

Жел ургъанча, шуулдап барып, къаланы аллында тохтады.

- Эй, ким барды?- деп, сёлешди. О-ой, бир заманда къала эки жарылды. Ызы бла юч башлы бир мазаллы сылыкъ эмеген, созула, къыжыра, чыкъды.

- Ай, жол азыгы боллукъ, ким эсенг да, санга чыгъама деп, элгенип урдум да, къаламы да ойдум. Сени юйюнг оюлсун, энди ууучумдан ычхынып, къайры барлыкъса? - деп, жетип жабышды. Мазан да анга жабышды. Силдешип, къалдашып тебретиле.

Тамашалыкъ башланды. Ачыуланып, бир бирин силдегенде, алайда терекле аудула, къаланы къалгъаны да оюлду. Жерни батдырып, терен урула этдиле.

Соруула.

1. Мазан не бла къарыулу болгъанды?
2. Агъачда адамны саулугъуна жарагъан не затла ёседиле, битедиле?
3. Агъачда хауаны тазалыгы неденди?
4. Мазанны, эте билген ишлерине кёре, къаллай эришиулеге къошаргъа боллукъду?

Хан бла жашлары

(халкъ жомакъдан юзюк)

... Атасы адам ийип, Исмаилны кесине чакъыртып, айтды:

- Исмаил, жаным, бар да, былай ол жерде, алтын терекни юсюне алтын къазан тагъылып турады да, аны алып келмесенг, менден санга жокъ, сенден манга жокъ, - дегенди. Ол сагъатдан Исмаил сагъышлы болуп, юйюне къайтды.

- Нек сагъышлыса? - деп, къатыны Исмаилгъа сорду.

- Да болуб а нек боллукъма, атам чакъырып: “Былай да былай, бир жерде бир алтын къазан барды да, аны алып келмесенг, менден санга жокъ, сенден манга жокъ”, - деп, буюргъанды да, андан сагъыш этеме, - деди.

- Сен аны юсюнден сагъыш этме, аллах буйургъан болур, бизни тегерегибизге аркъанны ат, ол ненча къаты жетсе, анча къат темир буруу болур, сени ючаякълы къара атынг барды, аны жетген дуняда жукъ жокъду. Эмеген жашла къол таш ата тургъанлай барырса, ала сени “къонакъ келди” деп, чабып атдан тюшюрюрле, ол заманда къол ташны къолунга берирле, алып аланы озсанг, насыбынг болуп, къутулурса, озмасанг, къыйынынгды. Аланы озсанг, атынга минип, айлана кел да терекни юсюнден къазанны ал да секир да кет, - деп, юйретди.

Атны иерин салды, кирип, аркъанны алып, юйдегиси бла саламлашып, чыкъды. Аркъанны юйюню тегерегине узатды, аркъан тёрт къаты жетди, тёрт къаты темир бугъоу болду. Исмаил алайдан атына минип, жолгъа чыкъды. Жашланы кёрдю, ала жюз чакълы бар эдиле. Къатларына барды. Жашла чапдыла. “Къонакъ, къонакъ” деп, Исмаилны атдан тюшюрдюле. Атны такъдыла. Исмаилны къолуна къол ташны бердиле. Ол алып, къол ташны атды. Эмегенлени кёзю тутмазча, узакъгъа ийди. Эмеген жашла къол ташны алыргъа чапханлай, Исмаил, секирип атына минип, айлана келип, къазанны сермеп алып, кетди. Эмегенле Исмаилны ызындан къуудула, алай болгъанлыкъгъа, жеталмадыла да, ызларына къайтдыла.

Соруула.

1. Исмаилны спорт жаны бла къаллай хунери барды?

2. Ол кыйын борчну толтурургъа кесине нек базынады?

3. Исмаил бла эмегенлени арасында кяаллай эришиу болду?

4. Исмаилны эришиуде алгъа чыгъарча этген не затды?

5. Исмаилча жигит болур ючюн, сиз не зат этерге керексиз?

Къазауатчы

(халкъ жомакъдан юзюк)

Бурундан беричин адам улуну арасында кяайгъы тохтамай, бир бири бла урушуп, согъушуп келгенди. Артыгъыракъ да къарыулу къарыусузгъа чабыуул этип, басынчакълап келгенди. Хапаргъа кере, ол болум бир къарыулу къырал бла бир къарыусуз къыралны ортасында да жюрюгенди. Къарыулу къыралны таматасы, (ханы) уллу аскер жыя да, къарыусуз къыралгъа чаба, халкъын да къыра, болгъан байлыгъын сюре да кете тургъанды.

Ол къарыусуз къыралда бир жарлы адамгъа жаш бла кыыз эгиз туадыла. Жашха Къазауатчы, кыызгъа Ёлмез атадыла. Жаш гитчеликден окъуна чөрчек, бөкем жаш болуп ёседи. 12 жылына келгенде, къыралына келе тургъан кыйынлыкъланы эсине алады: къыралны насыбын сакълар ючюн акъылын бөледди. Акъылы, ёсюмю да келип тохтагъанда, халкъны жыйып:

- Сиз манга онеки къулач узунлугъу болгъан бир болат кылыч ишлегиз, жараулу бир кёк ат да табыгъыз, ол заманда мен халкъны кыйынлыкъдан къутхарырма,- дегенди.

Халкъ кючюн салып, 1 къулач болат кылыч ишлетди, чыгыр жалылы бир кёк ат да берди. Къазауатчы,

юч айны тохтамай, ат бла, кылыч бла согушда урушурга юренди.

Биягы кырыулу ханны аскери чабыуллукъ этгенде, Кызауатчы чыгыр жалылыны юсюнде кылычын сууруп, аскерге чабады; башха болмай, ол аланы бёрю кыойланы кыргъанча, кырады. Аскерни кыалгъаны кыачып, дагыда уллу кюч бла келеди. Кызауатчы аланы да муртчугу этеди, кеси да имбашындан жаралы болады.

Энди халкъ бир бёлек заманнга душмандан солуду. Кызауатчыны да жарасы сау болду. Кызауатчы бир айлыкъ жортуулдан сора, бир кенг ёзенде жияй турган бир жашчыкыны юсюне келеди.

- Жол болсун, жигит!

Жашчык, жиямсырап:

- Сау бол!- деди.

- Нек жияйса, не болгъанды?

- Ачыудан жияйма.

- Айхай, айтчы жигит, эштейим!

- Анда ол кыая тешикни кёремисе?

- Айхай, кёреме, жигит.

- Мени атамы хар атхан огъу шашмай ол тешикден ёте эди, мен а, сау кюнню атсам да, жангыз бир огъум ётеди, - деп, жиямсырады.

- Атынг неди?

- Кийик улу Мараучу.

- Эй, жигит, жияма! Уллу болсанг, сен атангы да озарыкыса. Санга алыкыа юренирге керекди.

- Да, сен кимсе, кыайры бараса, кесинг жангыз нек жорюйсе?

- Мен Кызауатчыма. Эллени, дуняны кёре айланама. Мени бла келирмисе?

- Барырма ...

Соруула.

1. Къазауатчы 12 жылына жетерге къалай айныды? Текстдеги тизгинле бла жууап этигиз.
2. Къазауатчы жигит жаш болгъаны неден белгиледи?
3. Халкъ бла жигитни бирлигин жомакъ къалай билдиреди?
4. Къазауатчы кесини урушха хазырлыгъын къалай сынайды?
5. Къазауатчыны сыфатында сиз бек жаратхан халла къайсыдыла?

Жигит жаш

(халкъ жомакъдан юзюк)

Эртте-эртте бир уллу элде бир жаш жашагъанды. Ол жаш жарлы болгъанды. Жаш харакетли болмаса да, кесини юсюн-башын, тизгинин ариу жарашдырып жюрюгенди. Бир эр кишиге керек болгъан саууту, сабасы да ариу жарашдырылып болгъанды. Башха малы болмаса да, ол тийреледе болмагъанча бир тамашалыкъ чапхан аты болгъанды.

Бир кюнлени кюнюнде ол жарлы жаш кийимлерин да тизгинли кийип, сауутларын да тагъып, ол тауушлукъ чапхан атына да минип, кесин сынаргъа жортуулгъа чыкъгъанды.

Бек алгъа ол атын сынагъанды. Аталадан къалгъан сынау адетге кёре, чыгъана ёзенни ичинде аллына тюбеген къоянны къуугъанды да, аны жетип, къоянны малтап озуп кетгенди. Атыны алай чапханын кёргенде, секирип, атындан тюшгенди да, атын къучакълагъанды.

Дагъыда атына минип, бара-бара келгенди да, ушкогун сынаргъа тебирегенди. Ушкогуну тюз эм ариу атханын сынар ючюн, ёрге къарагъанды да, кёкню

къарангысында бир учуп баргъан къарелдини эслегенди да аны атханды. Бир кесекни сакълап тургъанды да, бир заманда бир къуш шууулдап келип, чулгъанып, жерге тийгенди. Къатына барып къарагъанында, къушну тырнакъларына къысылып, бир уллу ууанык мыллык тура эди.

Жигит жаш кеси кесине “кесимден къалмаса, ушкогум бла атымдан къаллыкъ туююдю” деп, кесини кишилигин сынаргъа атланганды.

Бара кетгенди да, бир агъач талада уллу эмен терекле кесилип кетип, аланы тюккючлери уа жерден ёрге аз къарап тургъанларын кёргенди. Алайда ол кесини къарыулулугъун сынаргъа тебирегенди. Атыны чабалгъаны къадар чапдырып бара тургъанлай, аны юсюнден ийилип, эмен тюккючлени узалып, бёркню алгъанча, тынч тамырлары бла чыгъарып ёрге алып, бир жанына узакъгъа быргъап кёргенди. Ол, жерден тамырлары бла чыгъарып, сызып жиберген тюккючле барып тийген жерлерини батдырып болгъандыла.

Бир кюн ханны атындан аны адамы келип былай айтды:

- Жигитлик этер ючюн, жигитликни сынар ючюн, мен юч зат айтайым да, аланы этген жаш ол ханны къызын алып, керти да тийишли киеу боллукъду.

- Хан не затланы этерге деп буюрады? - деп, соргъандыла.

Хандан келген адам былай айтханды:

- Ханны бир айтханы: ханны асыралып тургъан юч жыйырма аты барды. Кесини аты бла чабып, аланы ким озса да, - ол бириси. Белине дери жерге батып тургъан бир къочхар барды да, атны къыстау чапдырып баргъанлай, бёркню алгъанча, сермеп алып кетер-

ге. Ол экинчиси. Ючюнчюсю уа, ханны юйренип турган башкес аскери барды да, бетден - бетге тохташып, сермешиу урушда аланы хорлап саулай ким кьутулса да, ол - ючюнчюсю. Ма, ол айтылган юч затны ким эталса да, ол ханны кызын аллыкды, деп билдиргенди.

- Бек алгъа кесин ким сынаргъа сюеди?- деп, соргъанды.

Хан улуладан бириси да базынып чыкъмагъандыла. Ол заманда хан улуланы ыразылыклары бла аланы жыйындарында бий улуладан, ёзден улуладан чыгъарып сынаргъа оноулашхандыла. Алай аладан бириси да базынып чыкъмагъандыла. Жарлы жаш кеси:

- Мен кесим кесими сынаргъа сюеме,- деп, айтханды.

Да, жарлы жашны бир сынап кёрюрге деп оноулашхандыла. Ол кече барысы да жукъларгъа жатхандыла. Жарлы жаш бир да къайгъырмай ырахат жукълай эди, хан - бий улула уа, келип-келип, анга къарап:

- Ай, бюгече былай хурулдап жукълагъан бек тынды, алай тамбла ханны жюйрюклерин къалай озалырса? Къочхарны сермеп, къалай алырса? Юч жыйырма башкеследен жанынг саулай кьутулалмазлыгынгы нек сагъыш эте болмазса? - деп, аны хиликгя этип кете эдиле.

... Эрттенлиги бек мардасыз аriu болгъанды. Чаришни хапарын эшитип, битеу халкъ да жыйылгъанды. Жигитле да жюйрюкlege минип, аланы тепсете эдиле, чаришни башларын сакълай эдиле.

Чабаргъа белги берилди!

Жигит жаш сермеп ханны чаришчилеринден бирини бёркюн алып къачды. Юч жыйырма атлы аны ызындан кьуудула. Жигит жаш алагъа жетдирмей, Нурханкъалагъа барып, анда белгини алып, ызына барындан да алгъа къайтхан эди. Ол да жетип, бир бёлек

замандан сора, ханны жүйрюклери асыры бек ары-
гъандан, кеслерин артха соза, аманны кебинден алай
жыйылдыла. Алай бла ол чаришде биринчиликни ол
жигит жаш алды.

Жигит жаш жамычысын да узун ийип, кёк кыры-
тышде татлы жукълай эди, төгерегинде уа биягыла
биягыча:

- Да, ахшы улан, ат чапса уа, аны белинде ким да
туралыр, аны жокъду сейирлиги ...

- Ма, тамбла сермешиуде ким кимни хорларыгъын
бир кёрюрбюз. Кишилик анда танылыр, - дей эдиле.

... Уллу ёзеннге чыкъдыла, жигит жаш алгъа
чыгып, - аха! жеталгъан башымы алсын! - деп , се-
кирди. Ханны юч жыйырма жигити да аны ызындан
сюрдюле. Жигит жаш, кыуш учханча, бара эди, ала уа
ушкок атаргъа да болмай, “кыутулупму кете болур” деп,
ызындан кыууа эдиле. Ат аякъла уллу ёзенни ичинде
букъуну уллу туман кибик кётюрген эдиле. Ханны жи-
гитлери арып, артха созула-созула тебиреген эдиле.
Ала алай арыгъандан сора жигит жаш ызына айлан-
нганды да кыара букъу туманны ичинде ханны жигит-
лерине айланып айтханды. Алагъа жете тебирегенлей,
уллу бичагъын чыгъаргъанды да, ары айлан да ур,
бери айлан да ур. Ханны юч жыйырма башкес жигити-
ни бирисин да кыоймай, башларын тюшюргенди. Жигит
жаш бичакъны ал кётюргенлей окъуна ханны жигитле-
ри атмагъанларына да сокъуранып, бичакъларына
узалгъандыла, алай болгъанлыкъгъа, бир зат да этал-
магъандыла, кеслерини уа башларын алдыргъандыла.

Ол хорламы бла жигит жаш ханны аллына бар-
гъанды.

Жигит жаш эки кыйындан кыутулгъан эди. Энди
бири кыалгъан эди. Аны да эталып кыутулса, ханны
кызын аллыкъ эди.

... Эрттенликде халкъ бек кёп жыйылгъанды.
... Жигит жаш а, кечесинде ырахат жукълап, олсагъат-

да къобуп келген эди. Ханны кызы да, тегерегинден жашха жашыртын къарай эди.

Жигитле кеслерин сынарыкъ къочхарны жаланда эки мюйюзюнден къалганын жерни тюбуне батдыргъандыла, темир шынжырла бла жерге байлагъандыла, “бети къара болгъу эди, энди ол муну сермеп ат бойнуна алмаса” деп, умут этип тохтагъандыла.

Къочхар алай бош къочхар туюл эди, бек уллу мал эди: тогуз адам тутуп къуйругъун кючден кетюралуучу эдиле. Жашха белги берилгенден сора ол атын ойнатып тебирегенди. Сора, чаба кетип, сермеп къочхарны сол мюйюзюнден тута, тартханды, аны бла бирге къочхарны сол жапхагъы бла сол буту жашны къолуна келгенди. Экинчи кере онг жаны бла чаба келип, сермегинде, къочхарны онг жапхагъы бла онг буту къолуна келгенди. Алайда уа жашны аты кесин тыйдырмай барып, ханны кызы олтуруп тургъан тахтаны аллында тохтагъанды. Ол заманда тахтада олтуруп тургъан, дуня кесине кырылып айланган ханны кызы, эшта да жашны жаратханды, суйген да эте болур эди. Кесини жюрегинде болганын букъдурмай жашха айтханды:

- Ий, хомух, бир кесек тирнекли узалсанг а.

Кызыны алай айтханын эшитгенде, жигит жаш атын ызына айландырып, чабып барып, бёркню сермегенча, къолун тебени тюбуне сугъуп сермегенди, къочхарны тебе къатыш шынжыры, неси бла да ёрге къол юсюне алгъан эди, эм да хан таба атып жиберген заманда, ханны тегерегинде тургъан аскерин къоркъутханды. Ол заманда кыыз жашха бек суюп, жютю къарагъан эди.

Жигит жаш ханны юч айтханын да толтуруп, кызыны алыргъа тийишли болуп чыкыгъан эди.

Соруула бла ишле.

1. Жаш жортуулгъа не мурат бла чыкъгъанды?
2. Жаш кесини жигитлигин не халда сынаиды?
3. Жигитликни сынатхан аталадан къалгъан адет-ле къаллайладыла?
4. Жигитни юс кийими къаллай болургъа керекди? Саууту уа? Жигитни суратын этип бир кёрююз.
5. Жашны хан къурагъан эришиуледе жетишимлери юсюнден айтыгъыз.
6. Ханны къызы жашны башхаладан артыкъ не ючюн жаратады?
7. Жомакъдагъы эришиулеге ушаш бу заманлада къаллай эришиулени бардырадыла?
8. Республикада белгили чемпионланы атларын айтыгъыз.

Нарт улу Ёрюзмек эмегенлени къалай къыргъаныны юсюнден (нарт таурухдан юзюк)

Нарт улу Ёрюзмек нартланы ичинде хар не затда да - атышыуда, тутушууда, хар тюрлю оюнлада аты айтылгъан киши болгъанды. Ол кесини энчи жигитлигин, батырлыгъын да кёп кере кёргюзтюп тургъан белгили нартланы бири эди. Муну къарыууну, санларыны уллулугъу да нартлагъа белгили кибик, нартланы жаулары - эмегенлеге да - туура болгъанды. Нарт улу Ёрюзмек, жортуулгъа чыгъып, мураты толмай къайтхан кезиюу бир да болмагъанды. Тюрлю-тюрлю амалла къурап, ол не уллу къоркъууладан да чырмаусуз къутулуп тургъанды. Аны себепли нартланы ичинде да Ёрюзмекни даражасы ёседен ёсе баргъанды. Алай а ол махтанчакълыкъны не аз да кёрюп болмагъанды.

Ёрюзмек кёп кере эмегенле бла садакъ атышып, тутушуп тургъанды ...

Соруула бла иш.

1. Нартла Ёрюзмекни даражасын не ючюн кётюргендиле?

2. Ёрюзмекни аты айтылырча ол къаллай ахшы ишле этеди?

3. Халкъгъа душманлыкъ этген эмегенлени сыфаты бла таурух кимлени сёгеди?

4. “Жортууулгъа чыгъу” дегенни магъанасы неди? Бусагъатда жигитле жортууулгъа чыгъамыдыла?

5. Кесин халкъгъа суйдюрюк ючюн, жигитге къарыулу болгъан тамамлыкъ этемиди?

6. Жигитликни эм жигитни юсюнден сиз билген нарт сёзлени айтыгъыз.

Къарашауай бла эмегенле

(нарт таурухдан юзюк)

Кюнлени бир кюнюнде пелиуан Къарашауай ... ана къарындашлары - эмегенле жашагъан жерлеге атланганды ... Нелляй бир баргъанын ким билсин, узакъ жерлеге кетип, бир аркъа сыртны юсюне чыкъгъанды. Чексиз кенг ёзенни дорбунлагъа жууукъ жерледе силкиннген къарелдилени эслегенди. Жууугъуракъ баргъанды. 18 эмеген, терлеп, къолташ ата тургъанларын кёргенди. Эмегенледен бирлери аны кёрюп: “Ой бизге бир къол жагъуу келеди”, - дегенди. Бары да къууангандыла ...

Къарашауай, акъырын - акъырын къатларына барып: “Ой, иш къолай болсун, арыгъан чий быдырла!” - деп, оспар сёлешди. “Ой, сау бол, сау кел, татлы къабын! - деп, эмегенле илинирге умут этдиле. Алай тама-

талары унамады. Сора гебен чакълы бир уллу къол ташны алып: "Ат, къарыуну бир сынашайыкъ!" - дедиле.

- Ой, аман чий белле, ата келигиз, кезиу жетсе, мен да атарма,- деди Къарашауай.

Эмегенле, кезиулешип, къарыуну аямай, ата келдиле. Къол таш, жууулдап барып, жерге тийсе, от орунлукъ къазып, жерге киреди.

Кезиу Къарашауайгъа жетгенде, келтирип, къолуна бердиле. Къарашауай, ташны алып, сансыз быргъап жибергенинде, эмегенлени онжети аякъ узуну озду. Эмегенле жангыз кёзлерин жандырадыла. Ёчюгюп - ёчюгюп, атдыла, жеталмадыла. Къарашауай экинчи кере алып, быргъагъанда, ол гебен чакълы таш, жууулдап барып къызыуу бла жерге кёмюлюп къалды.

Ой аны кёргенде, эмегенле сейир болдула, къоркъдула, къатына къысылып, билек шаугютлерин тутуп кёрдюле. Кими киеу этерикме деди, кими да эмчек уланы этерикме деди. Бары да бирден кётюрюп, ёрге атып эркелетдиле.

Соруула бла иш.

1. Гитчелигинден башлап, Ёрюзмек узакъгъа барыу бла бийикге миниуню сынауларын этмесе, ала бла эришиулеге къатыша турмаса, ол эмегенлени озаллыкъмы эди?

2. Къол таш атыуну таулула эришиулеге нек къошадыла?

3. Ташланы гитчелери, не да уллулары хайырланылгъан къайсы оюнланы билесиз?

4. Халкъда къайсы оюнла эришиу халда бардырылып болгъандыла?

5. Сиз кесигизни жигитликге къалай хазырлайсыз?

6. Халкъ оюнланы юсюнден бирер къысха хапар жазыгъыз.

Нарт Сосурукъ бла Акъбилек

(нарт таурухдан юзюк)

Нарт Сосурукъну аналыгъы Сатанай бийче болгъанды. Ол Сосурукъну батырлыкъгъа, жигитликге, гиртчиликге, чыдамлыкъгъа, чабаргъа, садакъ атаргъа, урушха юйретгенди.

Бир кюн нарт Сосурукъ киши ёталмагъан Къыркъ сууну ётюп, айлана-жюрюй кетип, эмегенле ичине тюшгенди, эмегенле бла сермеше, кюреше кетип хорлагъанды ...

Соруула бла ишле.

1. Сосурукъну жигит болгъанын неден билесиз?
2. Сосурукъну халкъ къаллай ишлери ючюн ариу кёреди?
3. Бурунгулула къаллай адамны жигитге санагъандыла? Нарт Сосурукъ бла Ата журтубузну фашистледен къоруулагъан миллет жигитлерибизни арасында не ушашлыкъ барды?
5. “Эр умутун эл толтурур, эл умутун эр толтурур” деген нарт сёзню магъанасын ачыкълагъыз.
6. Сизни элден урушха кетип, Ата журтун къоруулай ёлгенлени атларын эсгеригиз.

Нартланы тихтенгеннге жортууулары

(нарт таурухдан юзюк)

Ёрюзмек жетижыллыкъ жашчыкъ болуп, ёксюз къалгъанды. Кеси таулада айлана, башына мадар эте тургъанды.

Бир кюн Ёрюзмек, айлана - жюрюй кетип, бир жерде от тютюн чыкъгъанын кёрюп, къоркъмай, буюкъмай, тюзюнлей алайгъа келгенди. Келип къараса, бир элни нартлары къол таш ата, кёкге бир кюзгючюкню салып,

илишан ата, тутуша, чабыша, къарыуларын сынар ючюн, ташланы кётюре, сындыра тургъанларын кёрдю.

Нартла, къатхан, зыккыл тончугъу бла, садагъы бла муну кёргенде: “Кимни жашчыгъыса, къайдан келе-се? Къайры бараса?”- деп, сордула. Ол башдан аякъ хапарларын айтханда: “Ач болур”, - деп, аш ашатадыла. Жашчыкъ: “Илишаныгъызыны мен да атайым, къайры атайым?” - деп сорду. Нартланы таматасы Дебет: “Ма, анда Темиркъазакъ жулдузну ортасында жылтырагъан кюзгю кесекни эслеяла эсенг, аны бир айдан бери атабыз - киши уралмайды. Ма, ол ташны кёреми-се? Аны киши жеринден тепдиралмайды. Ма, ол жас-сы ташны киши тобугъу бла уруп сындыралмайды. Ма, бу къол ташны кёремесе? Бу сабанны бир жанындан бирси жанына киши атып жетдиралмайды. Донгат къаяны башындан Къапчагъай къаяны башына киши секирип атлаялмайды, Бердибий ташына киши жеталмайды”, - деп, ишни ангылатды. Сора жашчыкъ тилеп, нартланы оюнларын этерге таукел болуп, тюз сыртындан жатып, Темиркъазакъ жулдузда жылтырай тургъан кюзгю кесекни садагъы бла атды. Тюз ортасындан уруп, ууатды. Ууалгъан кесеклери, кёкден келип, адам-ланы юслерине тюшдюле.

Экинчи, киши кётюралмагъан ёре ташны кёргюзт-дюле. Жаш барып, тюз белинден кётюрюп, элтип бир кюнлюм къабыргъагъа сюеди, ма бюгюн да Огъары Чегемде тургъан нарт ташы олду. Ючюнчю, ол жассы ташны тобугъу бла басып, гыржынны сындыргъанча, сындырды. Тёртюнчю, гебен кибик къол ташны алып, быргъады. Сабанны бир жанындан угъай, сабандан да оздуруп, бара тургъан суугъа атды. Бешинчи, Донгат къаяны башына чыгъып, Къапчагъай къаяны юсюне атлады. Алтынчы, чапханын бузмагъанлай, Бердибий ташына жетип, юсюне минди. Эки аягъын, эки къолун, эки тобугъун, мангылайын салгъан жерде, батып, чун-гурла болгъандыла. Бюгюн да ол ташда ол ызла тура-

дыла деп, халкъ хапары алайды. Таш Огъары Чегем-деди, Донгат, Къапчагъай къаяла да, Тихтенген тауу да андадыла.

Сора нартла бу ёксюз жашчыкъны къарыулу, батыр, пелиуан боллугъун билгендиле. Ол кюнден башлап, жашны атына “нарт Ёрюзбек пелиуан” атагъандыла. Ол ёсюп, уллу болгъанында, бир къала ишлеп, нарт элге тамата болгъанды ...

Соруула бла ишле.

1. Ёрюзбек нартлагъа келгенде къаллай эришилени кёрдю? Аланы тизмесин жазып, ол тизмеге дагъыда сиз билген эришуледен къошугъуз.

2. Сиз жазгъан тизмеде бююнлюкде къайсы эришуледе алчы болуп тургъан жашланы атларын айталлыкъсыз?

3. Таурух кичи жашны алгъа нек чыгъарады? Кичи жашха юлгю кимле кёргюзтедиле? Аны кимле юйретедиле?

4. Нарт элге таматалыкъ эталыр ючюн, жигитни къаллай халлары болургъа керекди?

5. “Жаш болса да, башды”, - деп, нек айтычудула?

6. Халкъ спортда эришилени бир тюрлюсюн сурат этип кёргюзтюгюз.

Кичи жашны жигитлиги

(халкъ жомакъдан юзюк)

... Ханны тамата жашы бла ортанчы жашы, экиси да омакъ ат иерле да салып, субай, сайлама атлагъа да минип, аталарына дарманнга алтын чабакъ излерге атланадыла. Кичи къарындашлары уа кесине бир темир тыякъ бла эки темир чурукъ ишлетди. Сора ол да, къарындашларына тагъылып, атасына алтын чабакъ излерге атланды.

Ючюсю да бара кетип, эки жол айырылганнга тубедиле. Былайда ханны тамата жашы бла ортанчы жашы кюнбатыш жанына барган жол бла, кичи жашы уа кыбыла таба жанына кетдиле.

Кичи жаш асыры кёп айлангандан чурукъларын да, темир тыягын да тауусду. Ол, айлана кетип, бир уллу агъачны ичинде сай талагъа чыкъды, анда уа бир жылкыны кёрдю. Сора жылкыдан ат тутаргъа башлады. Алай, атла, ары-бери къачып, кеслерин тутурмай эдиле...

Соруула бла ишле.

1. Жомакъда халкъ спортну къайсы тюрлюлери сагъыныладыла?

2. Халкъда узакълыкъны ёлчемин не сёзле бла белгилегендиле?

3. Къычырым бла нени ёнчелегендиле?

4. Узакъ жортуулгъа жыяу чыгъаргъа къаллай адам базыналлыкъды?

5. Жашлагъа жолну узакълыгына юренирге неге керекди?

6. Бусагъатда уа кеслерине аллай сынау этген спортну суйген адамла бармыдыла?

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР СУРАТЛАУ ЛИТЕРАТУРАДА САБИЙЛЕНИ ОЮН ФОЛЬКЛОРУ

Къарачай-малкъар жазыучула жазган чыгъармаларында халкъыбызны тарихин ачыкълай, жашау халланы, ююрню сабийлени юретиуде алчы сынауларын, ариу адетлени, төрелени окъуучулагъа тап суратлап кёрюзтедиле. Аланы тамата къаууму кеслери да жаш кезиулеринде сабий фольклор бла заманла-

рын, солууларын аз ариу къурамагъандыла. Ала сабий оюнланы, сабийликлерин унутмагъанча, эслеринде сакълап, аланы юсюнден сизге суратлау сёз бла билдиредиле.

Жазыучуланы жашыракъ къаууму да атабабаларындан кеслерини сабийликлерине жетген оюнланы, эришиулени уллу хайырын ангылай, аланы хапарларына, назмуларына къошадыла. Ол чыгъармаланы асламы окъуу программалагъа кирип, эртде, кеч болса да, жаш тёлү аланы терен сюзерча эм ангыларча боладыла.

Сизге да, багъалы сабийле, ол чыгъармаладан бир къауум юзюклерин окъургъа буюрабыз. Сиз ол юзюкледен сабий фольклорну, оюнланы эм эришиулени табарыкъсыз. Биз а сизге аланы юсюнден бир къауум соруула бла ишле хазырлагъанбыз да, алагъа ким тюз, толу, тап жууап бералса, ол жигитликни жолуна чыгъарыкъды, кюч-къарыу, субайлыкъ, ариу ниетле къайдан жаратылгъанларын ангыларыкъды.

Эл Бурушну арт кюнлери

(хапардан юзюк)

Эртден бла Ачемей ныгъыш - Талагъа келгенинде, анда адам кёп эди. Къарт - жаш къалмай къара¹ атыугъа къараргъа келгендиле.

Ачемей мараучулагъа къошулургъа, Орман да, аны биргесине башха къартла да келип, ныгъыш-Таланы къапхакъгъа жерлешдиле... Жашла, къызла, сабийле, жаш тиширыула уа майданны ичин толтургъандыла, дауурлары къулакъны сангсытады. Эришиуно бардыргъанла да аладан майданны къыбыла жа-

---

¹ къара атыу – илишан атыу.

нын бошатадыла ... Бу жанында жашла бла кызла кыауум-кыауум тизилдиле ...

Бир бири ызындан, аралары беш кыары, жерге чанчылган эки кызыккыны да башларына жез оймакыла салындыла.

- Харс!- алай айтып, тамада кыолунда эки агыч кыалагыын бир бирине кыаккыды. Кыара атыу эришиу башланды.

Киеулюкле бла кыызланы арасында тизилген талай сыбызгычы сыбызгыларын бирден селешдирдиле. Аланы бир кыаууму таула таба, элни башындан кыарап турган минги¹ Эл -Буруш таугыа, бир кыаууму да тейенге, тюзле таба айланып сюелгендиле. Алагыа дауурбасчы кыошулду. Ныгыш - Таланы бираз созулуп жырланган ариу макыам толтурду. Жыр адамланы ангыларын, жюреклерин да кычледди.

Эшда, быллай кезиуде жырны согыууну магыанасы быллай болур эди: “Аланла, тау аланла сизни жюрегигиз бу жырча таза, Эл-Буруш минги тауча бийик, тейбендеги тюзлеча - кенг болсун!”

Тамада кыалаккы кыаккыды: “Харс!” Жыр тохтады. Дауурбас тынды.

- Харс - ол бу жол кыара атарыкылагыа атала эди.

Жашланы бири, кыыйырда сюелген мазаллы жаш алгыараккы, белги ташчыкыгыа атлады.

- Ай, хомух, хайт де!... Ол жанындагыыла, “тейреле”, оймакыла кыымылдамаганларын билдирдиле ...

- Харс!

Мараучу орнуна башха сюелди. Аны да жолу болмады.

Жашланы саны седирей, оймакыланы экисин да бир оккы бла урган чыгыарындан жамауат да тюнгюле башладыла.

---

¹ минги – ёмюрлюк.

Ачемей да тюнгулген эди нёгерлеринден эсе хорламлы болуруна. Садакъ тартмай, сылжырап кетерге да бир башлады. Алай а ол жарамайды, алай этиу - кызыбайлыкыгъа - шагъатлыкыды. Огъунг тийсе, игиди. Барынгыкы да къайдан тийип барсын? Эришиуде биреу хорлайды, къалгъан хорланады.

- Шуёхум, кезиу сендеди, - деди жашланы бири, аны онг умбашына тийип. Ачемей, элгенип, жашха бурлду. Алай а кёзлери, жашны юсю бла сылжырап .., кызыла таба къарадыла. Араларында Сарая, ышарып .., Ачемейге къарап тура эди.

Мараучу ышарылды, аллына садакъны кётюрдю ...

- Суююмчю-ю-ю! О хахай, суююмчю!

- Эки оймакъ да бирден учдула!

... Ачемей тенглерины къучакларындан ычхынырына, аны къартлагъа элтип, Орманны аллына сюедиле. Эки къолтугъундан алып, кызыла да Сараяны алайгъа элтдиле. Тамада къарагъа тийген окъну келтиртип, Сараягъа узатды. Тобукларына ийилип, жаш кызыдан окъну алды, окъгъа эринлерин тийдирди. Ол кызыны "сен халкъынгы жигит жакъчысы болсанг, мен да санга нёгерлик этерме" дегенине, "тёрт саным сау болуп, къолумдан сауутум тюшмез, сауутуму сыйы тюшмез" деген жууабыды.

Жашла Ачемейни да Сараяны да юслерине эки чыммакъ гебенекни атдыла. Орман, ёрге туруп, жашны, кызыны да къучаклады. Саулай халкъ эшитирча, ол ауазын кётюре айтды:

- Халкъым, жаным, тынгылагъыз. Бу мени эм насыплы кюнлерими бириди. Жангыз окъ тиериги кереклиси амалтын, къараны узакъдан атдырдыкъ. Болса да, улларыбызны¹ саулай барыны да алаамат чемерликлери, ёткюрлюклери танылды. Анга къууанама ...

---

¹ улларыбызны - уланларыбызны.

... Къартайгъан бачама сабы алтын бла накъышланган мазаллы къылычны белинден тешип, жашха узатды.

- Ал!

Жаш, сауутха чексиз сый бере, тобукъланып, эки къолу бла алды да, мангылайына къысды, эринлерин къылычны жылтырауукъ ауузуна жетдирди.

Орман аны ёрге сюеди.

- Бюгюнден ары тау журтубузну эсенлиги сени эм да ызынгдан атларыкъ улланы къолундады ...

Жашла анга жууапха эм да жаш бачаманы ызындан отха-суугъа кирирге хазырлыкъларын черте, къылычларын, суууруп чыгъарып, бийик кётюрдюле ...

Сылпагъарланы К.

Соруула бла ишле.

1. Илишан атаргъа юрениу таулада не бла байламлыды?

2. Илишан атыуда илишанланы къаллай тюрлюлери болуучудула?

3. Аталадан къалгъан спорт усталыкъ - илишан атыу- бюгюн къалай айныйды? Белгили марачуланы атларын айтыгъыз.

4. Текстде айтылгъан ишлени жамауатны спорт байрамына санаргъа боллукъмуду? Бюгюнню спорт байрамгъа ушагъан жерлени табыгъыз.

5. "Учхан къушдан тюк алгъан", "Эки тютюнню бир этген" деген айтыуланы магъаналарын ачыкълагъыз.

Тейри жарыкъ

(романдан юзюк)

Уллу жашил тюзде, суу бойнунда къазанла къайнайдыла. Аланы тюплеринден отларын ышыра, къазанланы кѣмюклерин ала, бир бѣлек жаш. Тишликле да этедиле. Арлакъда уа той-оюн къызыу барады. Былай-гъа дунья¹ Голлу байрамны сыйына жыйылып къутурады². Ашай-иче, жырлай- тепсей, уллу къууанч этедиле.

Хей, сандыракъ, гыбытынгы юрейим³

Ичингдегин билейим.

Иллиу- иллиу, сандыракъ!

Сандыракъны Сахайы,

Чомачаны Махайы,

Чыккыны Хопайы,

Батыршаны Наныуу,

Отубузну жаныуу.

.....

Хей, сандыракъ, сандыракъ,

Иллиу- иллиу, сандыракъ!

деп, жашланы бири, тилин да кѣргюзте, кюлдюре- ойната, ауа-сауа келе да, секирип ёрге къоба, къычыра, онг аягъыны бармакъларына чѣгелеп тепсей, къоба да накъырдала эте, кѣрген затын жыр-гъа сала да айта, харх эте, дуньяны кѣлюн ача эди. Тепсегенни тѣгерегине жыйылгъанла бары да аны ызындан акъыртын жырлай, жырны макъамына кѣре, сериуюн харс ура эдиле.

---

¹ дунья – жамауат.

² къутурады – уллу къууанч этеди.

³ юрейим – юпкюрейим.

Арлакьда сабийле да кеслери оюнларын ойнай эдиле. Ичлеринден абаданлары чыгып, чыгана бла бутларына ура, барын бирден тизип, кычырып башлады:

- Айтерек, кюнтерек!

Санга бизден ким керек?!

- Адурхай керек!-

деп, кычырады ол, чыганадын силке.

Адурхай бир жанына чыгып сюелди.

- Айтерек, кюнтерек!

- Санга бизден ким керек?-

дейдиле биягы сюелгенле.

- Жулдуз керек!-

деп, кызычыкыны чыгарадыла. Жунчуй-жунчуй¹, кызычык, аллына атлап, Адурхайдан башха жанына турду. Алай бла сабийлени узунлукларына кере эки белек этип, бир бири ызындан сюеди. Эки белек, бетлешип, эки жанына турдула.

- Айтерек, кюнтерек!

Санга бизден не керек?!

- Адурхайга кызы керек!

- Керек эсе, ал да бар!

Алай айтханлай, бир белек бир белекге атылганлай, ала кычып кутулурга излей, чачылдыла. Чабып барып, абын-сююн эте турган Жулдузчукуну туталдыла. Эрлай бары да жыйылып, тутулганчыкыны арага аладыла.

- Айтханыбызнымы этесе,

Жарданмы кетесе?-

деп, кычырады бегеул.

- Жардан кетип не этеме,

Айтханыгызны этеме!-

деп, кызычык сёз берди.

---

¹ жунчуй-жунчуй – юяла-юяла.

Эки бөлек энтда эрлай эки бөлюнүп, Адурхайны тутуп, Жулдузчукну кьатына сюейдиле.

- Айтханыбызнымы этесе,

Къая ыраннгамы кетесе?

- Къая ыраннга да кетмезме,

Айтханыгъызны да этмезме!-

дейди жашчыкъ. Элтип аны багъанагъа байлайдыла.

- Зийданнгамы¹ атайыкъ,

Тау артынамы элтип сатайыкъ?-

деп, жыйылгъанлагъа бурулады бегеул жашчыкъ.

Жулдузчукъ, чабып, аны аллына сюелип, къу-
чакъчыгъын жайып:

- Зийданнга басхыч этерме,

Адурхайны биргеме алып кетерме,

Аны орнуна зийданнга сизни атарма,

Чыгъарма дегенни Тау артына элтип

сатарма!-

деп, Адурхайны жакълайды.

- Сора бошду башына!

- дейди төре.

Адурхайны къолларын иедиле. Ол барып, терек тюбуне олтурады. Төре аны онг жанына чөгеди, аллында эжиучюлери, къабыргъаларындан тыянып, бир жанына юч, бир жанына да юч адам олтурадыла. Аны төгерегине да къызчыкъла, кими олтуруп, кими да ёрге сюелип, шыбырдап сёлешедиле, кюле-ойнай сакълайдыла.

- Ой, не дейди жесир бизге? - деп, силкинеди² төре.

- Жесир жокъду, жыр барды! - дейдиле борчлуну нёгерлери. Жашчыкъ, тамагъын ариулап, жырлап башлайды.

---

¹ зийдан – тутмакъ магъанада ишленген уру.

² силкинеди – ачыуланып жууабын излейди.

- Жюрюгюз, аланла, барайыкъ,
Уллу тюзде улан туугъан той барды,
Къурманлыкъгъа асыралгъан къой
барды ...

деп, жырлайды.

- Энди Жулдуз бизге не дер? - деди биягъы төре.

- Жулдуз тепсей билмейди,
Ышармайды, къолмейди!-

деди къызчыкъ, ёрге туруп, чепгенин¹ тюзете.

- Алай эсе, азыкъ этсин!

Адурхайын алсын да йюне кетсин!

Жулдуз къыз нёгерчиклери бла барып, жашчыкъны
къолундан тутуп, алып тебрейди.

- Алтынлыны багъасы,

Къая ыранда къаласы,

Гебенеги онгмайды,

Юйюнге элт деп къоймайды!-

деп, жашчыкъны къолтугъун ийди.

Сабийле орайданы тартып, къууанч эте, жашчыкъ-
ны алып бара тургъанлайларына, тепсегенле, эс
жыйып, ат аякъ таууш чыкъгъан таба къарадыла. Кёк
атлы, кёк жамычылы жаш, атыны жорюшюн тохтат-
магъанлай, суугъа кирип кетип, эрлай бир жанына
чыкъгъанын кёрдюле ...

Къагъыйланы Н.

Соруула бла ишле.

1. Сандыракъ тепсеуде адамны саулугъуна керек-
ли къаллай тебиуле бардыла? Аланы жюрек - къан
тамыр, шаугют, сюек, нервала системаларына энчи
хайырыны юсюнден айтыгъыз.

2. Сандыракъ тепсеуню къалай тепсегендиле, ке-
сигиз аны тепсеп кёрюгюз.

---

¹ чепген – жыйрыкъ.

3. Сабийле байрамгъа къаллай оюн бла къошулдула? Анда уа къаллай тебиулени эследигиз? Ол оюну кесигиз да бир ойнагъыз.

4. Тебиуле бла байламлы дагъыда къаллай оюнланы билесиз?

5. Оюн сабийни неге юйретеди?

6. “Той-оюн” деген сѣзтутушну магъанасын ачыкълагъыз.

Къарча

(романдан юзюкле)

1.

Адурхай сабийлени бир жерге жыйып, жарты ай маталлы¹ тизип, аллына сюеди. Лайпанны къойнуна жангы жюрюп башлагъан Доланы, кесиникилени сол жанына уа эгиз къарнашы² Будуйанныкъылану чѣкдюрю. Байрымукъ бла Теке келип, ата къарнашлары кѣргюзтген жерге, дыфсыз³ болуп, олтурдула. Ортада баш орунга, онг жаны бла, Наурузнукъулану олтуртду - Аджи бла Байрамкъулну. Келип, къалгъанлача, ала дыфсыз чѣкдюле ...

- Энди дерсге кѣчдюк. ... Изеу - азау, чагъыр- чагъар, желке- желкен, кюндюш- кюндеш. Жанкѣз, сен айт!

Узун къара кирпичлерин ѳрге кѣтюрюп, ала кѣзлерин шош этип, назик субай жашчыкъ эрлай:

- Изеу деп, кѣп адам бирден чапханнга айтадыла, азау а - тиш. Желке - адамны башыны арт жаны, желкен - къайыкъны, кемени къанатлары. Чагъырны ичген этедиле, чагъар деп а къулгъа айтадыла, сатып алын-

---

¹ маталлы – ушашлы.

² къарнашы – къарындашы.

³ дыфсыз – тынч, сѣзсюз.

нган адамгъа, “терек чагъар” да дейдиле, “бахча чагъар”- баш къусар ...

Кюндюш–ханс ёсюмдю, кюндеш а адамды, бир кишини эки къатыны болса, кюндешле дейдиле, - деп, бетчиги къызарып, биягъы узун къалын кирпичлерин энишге этип, жунчуду.¹

- Аперим. Батча, санга айтама. Жулдузланы санап берчи. Кёкде ненча жулдуз барды? Сен билген.

Батча, бети къып-къызыл болуп, жунчуду.

- Мен айтайым. Мен билеме!- деди биягъы Къуджа.

- Угъай, сен кесинги жюрюте билмейсе.

- Темиркъазыкъ - батмаучу жулдуз. Жер бла кёкню бир биринден тайдырмай тургъан - темир къазыкъ. Сюрюучю жулдуз. Ингирге чинг алгъа² чыгъады. Ол чыкъгъынчы малны баугъа жыяргъа болмайды.

- Аперим, аперим. Айт, айт.

- Илкер. Къыш ингирде чыгъып, танг ата барады, жай а кечени ауурлугъу озса чыгъады ...

Байрамкъул! Бал хансланы атларын айтып бир кёрчю. Сенден сора аланы киши биле болмаз дейме.

- Билебиз, билебиз!- деп, дауур этдиле сабийле ...

- Марал чёп башы - эм сыйлы, ариу ийисли балны бу ханс береди. Кёк андыз, мант, балдыргъан, къумалакъ, тал юрге, наныкъ, жилек, тюрлю-тюрлю гокга хансла.

- Энди бир кесек ойнагъыз, санларыгъызны иелеп: урушмай- туюшмей, киминг чапсын, киминг жыгъышсын, киминг къол таш атсын. Ууакъла уа, Батча, сен алагъа башчы бол, бары бирден жангызгъа барсынла³. Эй, дегенлейиме, ызыгъызгъа жыйылырсыз.

---

¹ жунчуду – оялды.

² чинг алгъа – эм алгъа.

³ жангызгъа барыу – кеси аллына ойнау.

Къарчаны төгерегин алып тургъан сабийлени боюнларында гитче айры жабышмакъ бутакъчыкъла, сабий бармакъны жиги чакълы бир узунлукълары бла дууа орнуна тагъылып эдиле. Къуджаны бойнунда бир эки-юч да. Ол къалгъанладан къарыусуз эди, къан тамырчыкълары кегере.

- Алан, сен жабышмакъ дууаланы сынжыр-сынжыр не такъгъанса?- деп, Къарча Къуджаны къойнуна къысып эркелетди ...

... Тохтагъыз, аття жырлай турады, - деди бир кескден Батча, Къарча да къулакъ ийип тургъанын эслей. Суу ызында мажаллы, жайылтма къоз терекни тюбуне барып, къыл къобузун да согъа, Адурхай ёмюрю мурулдап айланыучу жырын жырлай эди ... Аны тауушу тохтагъанлайына, Къарча секирип туруп:

- Келигиз бугъунчакъ ойнайыкъ!- деп, эрлай барып, терекге сюелип, эки къолуну сыртына бетип салып жаба:

Жигине- жигине, жигине бара,
 Болуш, Шамге, Дагул, Гудагул,
 Къош - къош ушкокла, атылдыла ушкокла,
 Къатымдагъын тутдум, ичиме жутдум, -
 деп, кёзлерин ачып, төрт жанына къараса, - бири да жокъ.

Адурхай, тыягъын да, къарт адамча, белине кенделен салып, ёрге чыгъып келе, Къарчаны кёрдю. "Тоба- тоба, сабийге жетсе- сабий, къарт бла олтурса – акъылман ..." - акъыртын келип, тансыгъын алалмай, жюреги тишлеп, тюненеча, жангыдан къаты къучакълады Къарчаны.

Ата -ана кюсеп тургъан Къарчагъа уллу къарын-дашындан ата жылыу урду ...

Къагъыйланы Н.

Соруула бла ишле.

1. Адурхай ана тил дерсден сора сабийлени ойнаргъа нек ийди?
2. Къайсы дерс алгъа барыргъа керекди - ана тилденми, оюн дерси? Нек?
3. Школда расписаниягъызгъа уа къайсы дерсден сора салынады физкультураны дерси? Нек?
4. Адурхай сабийлеге “ойнагъыз” дей, къаллай оюнланы сагъынады? Ол оюнланы юсюнден айтыгъыз. Сабийлени айныуларына аланы магъаналарын ачыкълагъыз.
5. Бурунгулу таулу сабийлени къалай букъгъуч ойнагъанларыны юсюнден айтыгъыз. Ала ойнагъан букъгъуч бла сиз ойнаучу букъгъучну ушагъан, ушамагъан жерлерин тенглешдирип айтыгъыз.
6. Текстдеги букъгъуч оюнну санаучугъун, букъгъуч оюнугъузгъа къошуп, арбазда ойнагъыз.

Аминат

(романдан юзюк)

Ташкёпюр бла Къарачай шахарны арасында дорбунчукълада ууакъ сабийле келексиз, къысха кенчеклери бла бугъунчакъ¹ ойнайдыла. Жолну Огъары жанында къотурлагъа² киргенни бек къыйналып табарыкъса.

Тирирекле уа, кезлерин къысхан санап бошагъынчын Къобанны жанына чабып келип, бауурларын жерге бередила.³ Бу жол онеки жылдан кёп болмагъан бир

---

¹ бугъунчакъ – букъгъуч.

² къотурлагъа киргенни – тёбечикле арасына киргенни.

³ бауурларын жерге бередила – бугъунур муратда бауур тёбен жатып къаладыла.

токъ жашчыкъ, кёнчекчигин ёре тарта, ачыуланып, эки къолу бла кёзлерин къысды.

Санап бошагъынчы бармакъларыны араларын керип, ызларындан къарап, кимни къалайгъа букъгъанын ачыкъ кёрдю. Сора ажымсызлыкъгъа ызларындан: “Бугъунмагъан бугъун, заман жетди, кёзлерими ачама”, - деп, къарап тургъанлай, къолларын энишге ийди. Шахарчыла быланы ариу ойнагъанларына къууана, кёзлерин быладан алмагъанлай озадыла.

Оюннга асыры эслери кетгенден бир къаууму эртден ушхууруну ашамай кетип аналарын ызларындан келтиргендиле. Анала да, бу ариу оюнну бузаргъа кёзлери къыймай, кеслерини сабий заманларын эслерине тюшюредиле ...

Хубийланы О.

Соруула:

1. Букъгъуч оюн не бла ариуду, адамла анга сююнюп къарарча?
2. Башха миллетлени сабийлери букъгъуч ойнагъанда, аланы букъгъучлары не бла айырмалыды?
3. Тюрлю-тюрлю миллетледе букъгъуч оюн нек бирге ушайды?
4. Букъгъуч оюнну хайырын сабий неде сезеди?

Жангы талисман

(романдан юзюкле)

1.

Эрикгенденми эди, адамладан тасха билиргеми эди, нек эсе да, старшина эртден сайын суу бойну къыртишде эллиле ийнек саугъан ыстауатха келиучю болду. Ол сант эте, безирей, кимге болса чам эте,

айланыучу эди. Бузоучу жашчыкъланы тутушдуруп, аладан бирин чабырчыгыны жан хуюнуна¹ сюнго бурнун кийирип, тартып жыгылтыучу эди. Сора жыгылганны жыкыгъаннга кьозутуп, экисин да тьююшдюрюучу эди. Эки бузоучуну да бир бирлерине жау этип жибере эди. Аллай оюнну Бекболат бла да этген эди.

Бекболат бла чыгыр Сумоной тутушханда, Мырзабек аланы кьалпакъларын сермеп, бириникин бирине кийдирген эди. Бекболат Сумонойну жыкыгъанда уа, башда кьалганны аягындан суйреп, тюпде кьалганны башха чыгъарып, Бекболатны Сумонойгъа тюдюрген эди. Алай, эртденликде тьюген ингирликге кьан жухлу болуп келди.

Бир эртденликде Мырзабек биягъы ыстауатда кеси кибик кишиле бла сюнголю, мужуралы тыякъла бла кьабын атыуну башлады. Илишанны атып, бек кенгде кьалгъан бёркюн салады. Бёркню атханлада ким узакъда кьалса, ол бёркюн салады. Алдагъы бёркню уа иеси алады. Хар жолда старшинадан бирсилеге кезиу-кезиу бёрклерин, кьалпакъларын салыргъа тюшеди. Аланы бёрклерине сюнго чанчылса, иесинден бирсиле бары да кюледиле. Артыгыракъ да - старшина. "Мени да кьошсагъыз а!" - деп, тилейди Бекболат. Кьабын атханла² аны да кеслерине кьошдула. Энди кьуру да ол кьарыусуз жашчыкъны кьалпагъын элек-элек этерге умут этдиле. Алай иш башхача болду. Бекболат бирсиледен кенгде кьалмайды. Анга кьалпагъын илишаннга салыргъа да тюшмейди. Бирсилени бёрклерин да сюнголю тыякъ бла уралмайды. Бир жол а, старшинагъа бет этип, кьайсы болса да, андан кенгде кьалыучула бары да илишаннга андан эсе жууукъ болду-

---

¹ хуюнуна – сингир халысына.

² кьабын атханла – таш, не да тыякъ бла бир затны марап атхан тийсе, «кьапды» дейдиде.

ла. Бек артда атарыкъ Бекболат а, илишанны тюз къа-
тында урду. Аны ючюн башхала кеслерини бёрклерин
салыргъа тебирегенлеринде да унамай, алайсыз да
мени бёркюмю уа урмазла, деп, старшина кесини ал-
тын бетли мухар бёркюн илишаннга салды. Бек алгъа
кеси атды. Сюнгюсю бёркге жууукъ чанчылды. Бирсиле
атханда, барысы да андан узагъыракъны урадыла. Бек
артда Бекболат атып, старшинаны бюкленип салын-
нган бёркюн, эки жанын да тешдиртип, жерге тюреп
къойду. Таматаланы “О-оу!” деген тауушлары бла тенг
Бекболатны жыягъына старшинаны къолу алай ачы
тийди - ол жарлыны кёзлерине къыртишни юсю мыдых
кибик кёрюндю. Бекболат, аягъы юсюнде кючден чы-
дап, старшина таба къарагъанында, аны керох къабы-
на узала тургъанын эследи. Сора, ол керохун чы-
гъаргъынчы, Бекболат зыгытха ташайды. Аны ызындан
келип, шыты жерк бутакъланы къыркъдыргъан окъла
анга да бет этмез эдиле. Алай Бекболат, зыгыт таша-
сына къутулгъанлай, бир ызгъа бармай, къыйыгъына
къачхан эди.

... Ол эртдеден артхасында Мырзабек ийнек сауу-
луучу ыстауатха барыучусун да, сюнгюлю тыякъ бла
къабын атыучусун да къойду.

Соруула бла ишле.

1. Тутушууну жорукъларындан не билесиз?
2. Гитче жашла тутушургъа кимден юйренедиле?
3. Гитче жашлада тутушуу адет къалып къалса, не боллукъду?
4. Гитче жашла тутушууну бардырып, уллайгъан, жетген жашлада уа ол спорт эришиу къалып къалса, не боллукъду?
5. Тутушууда белгили болгъан таулу пелиуанланы атларын айтыгъыз.

6. Жазыучу илишан атыуну къаллай тюрлюсюн кѳргюзтеди? Жууапны текстни тизгинлери бла беригиз.

7. Къылыкъсыз старшинаны жарлы таулу жашчыкъ илишан атыуда къалай бедишлик этди?

8. Старшинаны терсликлерин ачыкълагъыз.

2.

Киеу нѳгерле, энчи тѳбе болуп, орайда айтып башладыла. Ол заманда, юй ичинден чыгып, Мѳлехан:

- Жашла, асыры зртде жол сурайсыз. Ол ары жанында къурукъну башында ууакъ керекни бери тюшюр-месегиз, жолугъуз терк боллукъ туююлдю. Тѳре алайды,- деп, кѳп жаншай турмай ызына къайтып кетди. Орайда тохтады. Жашла кезиу-кезиу къурукъгъа ѳрлей барып, башына дери чыгъалмай, учхалап, тигелейдиле. Къурукъ десенг а, къурукъмуду! Къабугъу артылып, шорпа башы сюртюлген¹ ѳрюмдю². Башына жете тебиреселе, ол ары-бери бююледди. Ёрлей баргъанны кѳзю- башы тѳгерек айланады. Тюбюнден къарагъан адамла гузаба этедиле. Ала да ары - бери сюрюшгенча кѳрюнедиле.

- Мен минсем, ууакъ керек мени боллукъмуду? - деп, басынганланы арасындан сѳлешди Бекболат.

- Боллукъду.

- Айхай, боллукъду,- деп, арлакъдан, берлакъдан да ауазла эшитиледиле.

- Андан кетип жайылсанг, бизде гюнях жокъду, - деди киеу нѳгерледен бири, тѳгерекге да эшитдирип.

- Охо, жайылмагъа къойсанг а муну, кими жилирыкъды,- деди экинчиси шыбырдагъан ауазы бла.

---

¹ элме – тереклени бир тюрлюсю.

² ѳрюм – бирси тереклени арасында инчгелей къалып, ѳрге ѳсюп кетген терекчикле.

- Къалай суйсем, алай чыгъарыкъма, - деп Бекболат кyuрукъну къатына келди.

- Билеклеринги орнуна къанатла салып окъуна чыкъ, - деди киеу нёгерледен къайсы эсе да.

- Суйсенг, алты аякълы болуп окъуна ёрле, - деди дагъыда биреу.

Бекболат чабырларын тешип, биягъы Къарачыкъгъа берди. Сора кесини белбауун эки аягъына кишен этди. Кишенленнген аякълары бла ёрюмню эки жаны бла къыса, эки къолу бла ёрюмню ёрге узала да тута, эки аягъын, кырдык арышлаучу къурт кибик, ёрге жыйыра, ол керекге жетерге аздан къалгъанды. Кyрукъ къаймишеди. Алтын окъа тухтуйлу къызыл дарий хуржун кyрукъну башында чайкъалады. Ол кёкде акъ булутла ичинден толгъан ай ётгенча кёрюнеди. Бир арада Бекболатны тыкыр бармакълары аны кыйырына аз-маз жетселе, адамла гузаба этедиле. Бекболат, кyрукъгъа жабышханлай, бир кесек солуу алса, кyрукъну да сюрюшюу бир кесек тохтайыракъ болады. Дауур сел болады.

Бекболат не къарыуун да жыйып, энтда да ёрге бир жыйырылды. Кyрукъ чыкъырдады. Аны тегерегинде адамла арлакъгъа къачдыла. Бекболат а кyрукъгъа къысылгъан акъ тартмасыны илинмегин ычхындырды. Хуржунну да къолуна алгъанлай, ол биягъы кишенини болушлугъу бла энишге тюшдю. Бир къауумла къашларын тюйдюле, бирле уа: "Ай, аперим! Аперим!"- дей эдиле.

Бекболат, ашыкъмай, чабырларын кийди. Къарачыкъ бла Жагъафар да тегерегиндегилеге, кюлмюш этип къарай эдиле. Бекболат этген жигитликни кеслери этгеннге санай эдиле.

- Келтирчи былай. Ууакъ керекле ненчадыла? Недиле? Бир къарайыкъ - деп, Чоллай Бекболатдан хуржунну алды. Аны башын ачып, ичиндегилерин чыгъарып, адамлагъа кёргюзтеди. Анда бир дух шеша-

чыкъ, палаток, аракъы сапын, кюмюш тогъай, акъ тартма, башлыкъ чокай, башлыкъ чалыу, эки окъа ышым бау бар эдиле. Бекболат барындан да бек ол эки ышым баулагъа къууанган эди...

Киу нёгерле орайданы къаты айтадыла. Халкъ къозгъалды. Киеу нёгерледен бири, атына миннгенлей, юйге кирирге ёшюн уруш этеди. Ол Сабырланы къанга коридорда ат аякъ таууш этдиреди. Бирси киеу нёгерле уа: "Уорайда, кеч болабыз, жол беригиз! Уой, уойрареу!"- деп, къычырадыла. Ат ойнатадыла. Коридоргъа миннген атлыны къатынла тёгерегинден болуп, арбазгъа чыгъарадыла. Ол нёгерлерини къатына жанлагъанлай, орайда тохтады... Эки къыз эки билегине жабышханлай, башына да акъ гранча жаулукъну ау этип, Мингсомну отоудан коридоргъа чыгъардыла. Тёгерегинде келген тиширыуланы арасындан алгъа атлатып, келинни ат бойнуна бердиле. Олму эди! Киеу нёгерле, ат ойната, керох ата, орайда айта, Сабырланы арбаздан чыкъдыла. Жаш чаучелледен да бир бёлеги келин баргъан юйге гюрюлюш эте кетди.

Соруула бла иш.

1. Бекболат жау сюртюлген къазыкъгъа къалай ёрлеялды?
2. Бекболат къазыкъ башындан неле тюшюрдю?
3. Бу оюнда зришип ёрлеген жашха къаллай тебиуле керекдиле?
4. Ёрлеу адамны шаугют, жюрек - къан тамырла системасын айнытыр ючюн, не бла хайырлыды?
5. Жашлыкъда ёрлерге юйрениуню артда жашауда, урунууда не хайыры боллукъду?
6. "Сууда - чабакъ, къаяда - ыргъакъ" деген нартсёз къаллай жашлагъа аталады?
7. Арбазда жау сюртюлген къазыкъ уруп, Бекболатча ёрлеяллыкъ эсегиз, бир сынагъыз.

Кюн кюнню ашыра, заман озуп барады. Жайлыкь-да тургъан малла тюк арытхандыла. Маллагъа къарагъан жашла бир бирни таныгъандыла. Аргъы къошну, берги къошну сюрюучюлери да ай жарыкъ кечеледе, гелеу Сыртха чыгып, букъгъуч ойнайдыла. Ол оюнладан эрикселе уа, отлай тургъан жылкъыдан атла тутуп, алгъа чабыр баудан, бел баудан да жюген къурап, сора экеу - экеу минишип, чариш этедиле. Андан да эрикселе уа, Антон бла Бекболат тургъан къошха келип, "Бир къара" деген оюнну ойнайдыла. Ол оюнда жашла бири бирини аллында олтурадыла. Къолларына бирер кёмюр аладыла. Кеслери айыргъан бир айтыучу жюзге дери санладан бирин айтады. Аны эшитгенле уа аны ызындан келген санны айтып, жууаплайдыла. Ол: "Он беш" десе, бирсиле уа: "Он алты", - деп, жууаплайдыла. Тюз жууап этмегенни, не да барындан да артха жууап этгенни аны аллында олтургъан жаш аны бетине къара кёмюр тартады. Алай ойнай кетселе, бир бирлени бетлери, къурум басхан ожакъча къап-къара болады.

Оюн тохтагъандан сора не жыр, не жомакъ, не да нёгерлери билмеген элбер айтмагъаннга бет жууаргъа къоймайдыла. Ол, жер тюбюнден къарагъанча, къара бетин отжагъада къымылдатады, кёзлери жылтырайдыла, жырлап башласа, акъ тишлери жарыкъ ачыладыла. Алай эте, жаш къауум кеси къошларына къайтыргъа, кечени жарымы кетеди.

Жашла ойнаргъа кюндюз да заман табадыла. Кюндюз бирге тийишселе, хомпар, не да илишан атадыла, бешташ не да чюйке ойнайдыла. Тутушадыла, чабышадыла, секиришедиле, ауур ташланы кётюрюшедиле. Бай жашла ашыкъла келтирселе уа, ашыкъ ойнагъанла да боладыла. Баймырзаны жашы кёккёз

Мажир не кѐп ашыкъ келтирсе да, аладан жартысын кытдырып кыайта эди. Алай элбер айтыу бла уа аны киши да озмай эди, “теркайтыулада” да ол биринчи бола эди. Ол болмаса: “Ол тебеде тѐртеу токмакълашхан. Уо, токмакъ, токмакълашханладанмыса, токмакълашмагъанладанмыса?” - деп, не: “Тѐрт кѐк кѐрпеден тѐрт кѐк бѐрк этдим”, - деп, не да “Талада таналы марал, чыгъанада балалы кыоян”, - деп, жангылмай терк-терк айталгъан жаш хазна жокъ эди. Аны себепли атасы, кыалай эсе да, бай Баймырзаны хапарчы, оюнчу жашы Бекболатха эриши кѐрюнмей эди. Оюннга дери санаулагъа жууап этерге да Бекболатны ол юйретген эди. Бекболат Мажирге:

- Бир деген неди?- деп соргъанда, Мажир:

- Бир Аллахды, - дейди.

- Эки неди?

- Бир адамда эки кѐз.

- Юч неди?

- Юч кыылсыз кыобуз согъулмаз.

- Тѐрт неди?

- Тѐрт аякъсыз ат чапмаз.

- Беш неди?

- Беш бармакъгъа тышген ычхынмаз.

- Алты неди?

- Алты кыош бла сабан сюрген апчымаз.

- Жети неди?

- Жетегейле жети айланмай танг атмаз.

- Сегиз неди?

- Семизге миннген арымаз.

- Тогъуз неди?

- Тул кыатынны тогъуз тыпсюз кѐлге атсанг да, кыамамаз.

- Он неди?- деп, соргъанында уа, ол Бекболатха:

- Он бармагъым бетинге, кичиу жукъсун этинге!- деп, жаныу, кыаргъау жууап этип кыоя эди. Алай тура кетип, унутдуруп, Бекболат да Мажирге кезиуюн жет-

диреди. Ол: “Ой, Мажир!- деди. Мажир а, “Ой”,- деп, жууаплагъанда, Бекболат анга:

Ит тюгюнден той,
Артданга да кьой.
Чабыр эт да кий,
Ташха- ташха тюй,
Отчагъагъа ..!
Ёрге, энишге чап,
Къайын анангы къап!-

деп, аны да озгъан къаргъышланы айтады.

Алгъа эки тенг да “бир чапыракъгъа тюкюрюп” турадыла. Артда уа, сабанында жетгенча, бири бирини жагъасына илинеди.

Болсада да, алагъа къарап кюлген абадан жашла, аланы, бираз себелешмеге кьююп, айыра эдиле. Бир кесекден а, эски дертни унутуп, эки жаш да, боюнсадан ычхыннган ууаныклача, жууашла болуп, жарашып къалдыла.

Гуртуланы Б.

Соруула бла ишле.

1. Жазыучу сабий оюнланы къаллайларын кёргюзтеди? Ол оюнланы бир санагъыз.

2. Жазыучу кёргюзтген оюнлада сабийни эсин, акъылын терен, тизгинли, ангылаулу этер ючюн, сёз мадарны хайырланнган къайсыдыла?

3. Жашчыкъла ыстауатда солугъан кезиулеринде тебиуле бла байламлы болгъан къаллай эришиуле бардырадыла? Ол эришиуледен алагъа не хайыр келеди?

4. Теркайтыуланы ана тилни фонетикасына юйрениуде магъанасын ачыкълагъыз.

5. Арифметика санланы магъаналарын ангыларгъа къайсы оюн себеп болады?

6. Текстде сабийлени сёз бла къралгъан фольклорларын кёлгюзден билигиз, сора аланы да айта, кесигиз да бир ойнагъыз.

Аслан

(повестден юзюк)

Анасы не кёп тырман этсе да, Аслан отун жюкню кюнден кюннге ауурландырады. Анасыны кърыйгъырыуна ол “кърарууму сынайма” дегенден башха сылтау айтмайды. Кертисин айтсакъ, кючюне таза да базынып тохтаса, ол анга бедиш атла атаучула бла сермеширгеди акъылы...

Этезланы О.

Соруула бла иш.

1. Жаш къраруулу, кючлю болургъа кеси кесине ант этгенди. Сиз а? Кесигиз ючюн аллай антны план халда бир жазчыгъыз.

2. Жашчыкъны спорт адырлары болмагъандан, ол отун жюкню ауурлугъу бла кесин сынады. Сизни уа къраллай спорт адырларыгъыз барды? Жокъ эсе уа, не этерге керекди?

3. Анасыны жашына кърыйгъырыуна сиз къралай кърарайсыз? Ол тюзмюдю, терсмиди?

1.

Тенгизде

(болмачы хапар)

Къайсы хапарымы къоюп, къайсы хапарымы айтырғыа билмейме. Атам, харип, кёк тенгизни бек сюйген адам болуучу эди. Мени да къайыкъғыа миндирип, айландыра кетип, жюзгюч матрос этип къойғыан эди. Бир жол тенгизге атамы къайыгыы бла кесим жангыз чыкъдым. Жюзюп бара тургыанымлай, суу башында бир уллу чабакны сыртын эследим. Кёп сагыыш эте да турмай, секирип, аны сыртына миндим. Ол а огыурсуз чабакъ кёре эдим. Алгыадан билген болса эдим, аны сыртына минген угъай, къатына да бармаз эдим. Сора экибиз да демлешип, сермешип башладыкъ. Ол бир кере къуйругуу бла башыма уруп, эсими да аудурду. Алай менде да къарыу бар эди. Эсими жыйып, аны бойнуна жабышдым да, онгун алдым. Бир къолум бла жюзюп, бирси къолум бла уа аны тартып келип, къайыкъғыа жюкледим.

Ызыма къайтып, жагыагыа жете келгенимлей, бир къаты жел урду да, къайыгыымы, кесими да артха сюрдю. Жел къатыдан къаты ура, уллу тенгиз къылыксыз толкъунланып башлады. Бир заманда эки суху толкъун эки жанымдан жетдиле да, уруп, къайыгыымы пара-чара этдиле. Мен да, чартлап булгыана-къайнай тургыан толкъунлагыа тюшдюм. Ётюрюк айтырғыа не кереги барды, бек аман къоркъдум. Толкъунла мени бирден бирге ата эдиле.

Мен да алай жан къазауат эте тургыанлай, къайдан палахха чыкъды эсе да, бир уллу ыргыай чабакъ чыкъды. Суу бла, бирси ууакъ чабакъла бла да бирге мени ичине жутуп къойду. Сора мен кесими дуньядан

кетгеннге санадым. Алай насыбым бар эди! Къарасам, ыргъайны ичи - уллу кёл. Ол кёлде аллым айланган жанына жюзюп башладым. Тюзюн айтсам, манга анда тышындан эсе, кёп да иги кёрюндю. Чабакъла бла бирге ары да жюземе, бери да жюземе. Кенгде бир къарелди кёрюндю. Не зат болур деп, аны таба жюздюм. Келип къарасам а - къайыкъ! Эрлай анга миндим да, сыртымдан тюшюп, солуп, ох этдим.

Асыры ийисден чыдап къарыу жокъ эди ансы, алай жашап туругъа да боллукъ эди. Къалай да этип, андан къутулур амал изледим. Жанымда бичагъым эсиме тюшдю. Къылкъыяр бичагъым! Ангылаймысыз? Бичагъымы кынындан чыгъардым. Ыргъайны къарнын жарып, тенгизге чыгъаргъа керек эдим. Бир-эки кере бичакъ уруп кёрдюм да, тешик болургъа унамады. Ыргъай чабакъ къарт эди. Къарт ыргъайны уа эти, териси къаты болуучудула.

Не этерге билмей, амалсызгъа къалып тургъанымлай, жиляган сабийлени ауазларын эшитдим. Анга асыры сейир этгенден, симсиреп, сын болуп къалдым. Ышанлай къарасам - суудан башлары кёрюне тургъан юч сабийчик! Къайыкъ бла жюзюп, аланы къатларына жууукъ келдим. Терк окъуна сабийчиклени къайыкъгъа миндирдим: бир жашчыкъ бла эки кызычыкъ. Ариу айтып жапсардым да: "Къайдан чыкъгъансыз бери?" - деп, сордум. "Жуууна тургъаныбызлай, бу уллу чабакъ тартып, ичине жутуп къойгъанды" - деп, сабийле жангыдан жилядыла. Сора мен, кеси башымы къайгысын унутуп, сабийлени къутхарыр амал изледим. Кёп сагъыш эте туруп заман жокъ эди. Абызырагъан сабийле бек къарыусуз эдиле. "Сиз былай, къоркъмай туругъуз. Мен бусагъат келирме" - деп, аланы къайыкъ юсюнде къоюп, кесим баш энишге секирдим.

Ыргъай чабакъны къарын тюбю жукъа болуучусун мен эртдеден биле эдим. Он метр чакълы жюзюп

бардым да, ыргъай чабакъны къарын тюбюне дери жетдим. Жете келгенлей эрляй къылкъыяр бичагъым бла ыргъай чабакъны къарнын жардым. Ыргъайны ичинде болгъан затла, ырхы баргъанча, тышына тегюлюп башладыла.

Бир заманда юсюнде да сабийлери бла къайыгъым аллыма келди. Секирип анга миндим да, сабийле да, мен да тышына - тенгизге чыкъдыкъ. Тенгиз шошайып, кюн да тийип, дуня бир ариу болуп тура эди. Биз жюзе- жюзе жагъагъа чыкъдыкъ. Жагъада уа халкъ, тас болгъан сабийлени излеп, къайгъыгъа къалып айлана эди.

Сабийле, жанчыкъларым! Кесигиз жангызлай келде, тенгизде жуунабыз деп, эссизлик этмегиз. Мен энди къартайгъанма. Ким биледи, бир палахха къалсагъыз, къутхарыргъа жеталмай да къалырма. Сакъ болугъуз!

Соруула бла ишле.

1. Бу кюлкюлю, болмачы хапарда баш жигитни тебиуле бла байламлы, халкъда кенг белгили спорт сынауларын табыгъыз.

2. Жазыучу болмачы хапарны не мурат бла жазгъанды?

3. Болмачы хапарны авторлу фольклоргъа сарнагъа боллукъмуду?

4. Халкъ чыгъармачлыкъда болмачы жомакъ, не да болмачы назму билемисиз?

5. Таулу сабийлени сууда оюнлары бла бирге айтылыныучу жырчыкъларын, назмучукъларын, кюннге, къушха тилекчиклерин эсигизге тюшюрюп айтыгъыз.

Къол таш бла атыу

Башымдан ётген ишледен нени айтып, нени къояргъа билмейме. Хы, ма эсиме тюшдю! Шёндю телевизорда бир мазаллы кишилени кёргюзтедиле, къол таш атхан спортчуладыла деп. Аланы кёрсенг, сейир-тамаша этерсе. Атхан ташлары да бизни гелля этиучю халпамаланы биринден уллу болмай. Ол гитче затчыкъ ючюн аланы сыгынып корешгенлерин кёрсем, кюллюгюмю тыялмайма. Айхай ол ташчыкъны узакъгъа атсала да бир затха ушар эди. Бош, бизни босагъа-быздан къабагъыбызгъа баргъан тенгли бир жерчикге жетдирип къоядыла. Анга кюлмей къалай тёзгюн!

Къол ташны уа мен атыучем атыуча ... Бир жол биз, жашла, ныгышда жыйылып, къол таш атып, ойнай эдик. Бизге саулай элни жамауаты къарай эди. Хоншу элледен окъуна келген эдиле бир къауумла. Атхан ташыбыз артыкъ уллу туююл эди: тейри, былай, орталыкъ геммеш башы тенгли болур эди. Биз, бир бирге эришип, къарыу сынаша эдик. Хы, кезиуюм жетип, мен къол ташны эки-юч кере да быргъайма. Алай барындан да артха къалып, кюлкюлюк болдум.

Чынакай деп, тюз да къауура кирик, бир назик, бир арыкъ жаш болуучу эди. Мени ол окъуна озуп кетмедими дейсе! Дагъыда, айлана келип, манга кезиу жетгенлей, жашла масхара этдиле: "Эй, Алдарбек, сен керексиз бизге чырмау болма! Андан эсе юйге бар да, анда бираз как ашап кел", - дедиле.

Жашла алай айтханлай, ачыуум бурнума ётдю. Ачыуум бурнума ётсе, табаным бла уруп, жерни тепдирген адетим болуучуду. "Ай, жууукъларым, сиз Алдарбекни танымай кёреме!" - дедим мен алагъа къызгъанымы тыялмай. Алай айтып, арлакъда тана тенгли бир таш бар эди да, бара-бара барып, аны сермедим. Ныгышдагъыла харх этедиле.

Мен ташны жерден кѳбарып алгъанда, кюлккю тохтады. Таш а аллай ташмы эди! Жер башында кѳрюннгени чакълы бири да жер тюбюнде. Былай, энишге да ийилип, кючюмю жыйышдырып, аны онг кѳолума алама да, быргъайма да иеме! Ташым кѳкге учады да, кѳрюнмей къалады. Алайлай Минги тауну тийресине кѳкден, къар, буз къатыш болуп, таш сыныкъла жаууп башлайдыла. Ала алай жаугъанда кѳп жерлеге заран тюшгенди. Ол таш сыныкъланы иги кесеги тыш къыраллагъа окъуна жаугъан эдиле.

Чарс кетип, букъу чѳгюп, тѳгерек ачылгъандан со-ра, биз, ныгъышда кѳол таш ата тургъан жашла, Минги таугъа къарадыкъ. Къарасакъ тѳппеси эки бѳлюнюп! Сиз да кѳрген болурсуз, бюгюнлюкде да Минги тауну башы айрыды. Мен быргъап ийген таш этгенди аны алай. Ол кюн жамауат да кѳоркъгъан эди, кесим да кѳоркъгъан эдим. Андан бери мен кѳолташ атып кю-решмегенме.

Токумаланы Ж.

Соруула бла ишле.

1. Жазыучу болмачы хапарда къаллай спорт эришиуню сизге ангылатыргъа сюеди?
2. Кѳол таш атыуну жашха не хайыры барды?
3. Ташны орнуна энди спорт эришиуледе нени атадыла?
4. Тебиуле бла байламлы таулу сабийлени дагъыда къаллай таш оюнлары барды?
5. Болмачы хапарны баш жигитини ѳтюрюклерин бир ачыгъыз.
6. "Ташны ата билмеген башына уруп" деп, къаллай адамлагъа айтадыла?

Кырдык оюн (хапардан юзюк)

... Жемлиде уа жаз эртде келип, гяхиник¹ ургъан эсе да, жауун жаумай, Илиясны адыргы этдиреди. Жаланда Асият Харуновна тюнгюлмейди. “Жауарыкъды! Гяхиник бир кесек ёрге болсун”, - деп, турады, талада ол сабийлеге кырдык оюнну жырларын юйретеди. Ол кюн а, жауун жаугъанда, Илияс жукълап тура эди. Ким эсе да терезени туйгенча болуп уянды. “Жауун! Жауун!” - деп, къууанч тыпырлы болуп, эшикге чапды. Къызчыкъла, жашчыкъла да, четенчиклерин алып, талагъа чабышып бара эдиле. Ол да терк окъуна ызларындан жетди.

Ала да талагъа жетерге, жауун тохтап, кюн тийди.

Четенлерин кырдықдан толтуруп, анда-мында агъаргъан кёлчюкlege киредиле, жыйгъан кырдыкларын жауун суу бла къатышдырадыла. Асият Харуновна юйретгенча, элни орта орамы бла кирип, былтыргъы март бла быйылгъы мартны арасында келин келген юйлеге къайтадыла. Арбаздан башлап, келин отоугъа дери да ким, не чыкъса да, юйлерине кырдык чачадыла. Аппаланы, аммаланы, тауукъланы, итлени, шинтиклени, агъырыкъланы, ундурукъланы, гураланы, арбаланы да къоймайдыла. Кырдыкны алай себе, жырлайдыла:

Ой, гяхиник, гяхиник,
Гяхиникни тейриси.
Келинлени игиси
Бу кырдыклай жёнесин!²

---

¹ гяхиник – биринчи чыкъгъан жаз кырдык.

² жёнесин – кёп сабийли болсун.

Ой, гяхиник, гяхиник,
Гяхиникни табусу.
Кёп сабийни жабусу,-
Хастанланы¹ толусу.

Ой, гяхиник, гяхиник,
Тейри берсин игилик.
Кырдык оюн ойналсын,
Саугъа берген сау къалсын!

Тёппеланы А.

Соруула бла ишле.

1. Гяхиник ёсген кезиу къачан болады?
2. Сабийле ол кезиуню артыкъ суйюп нек сакълайдыла?
3. Сабийле халкъда бурун заманладан бери белгили болгъан къаллай адетни толтурадыла?
4. Сабийле талагъа нек чабышып бара эдиле?
5. Сабий фольклоргъа кирген кырдык оюнну назмуларын кёлден билип айтыгъыз.

---

¹ хастанланы – биченле жыйылгъан тегереги бегитилген жерлени.

АХЫРЫ

Халкъ педагогиканы хазнасында оюнла бек уллу жерни аладыла. Ала таулу халкъны закийлигин, маданият байлыгъын сакълап, аны бююннюгю тёлуге хайыры тиерча этгендиле. Ёмюрле бла жыйылып тургъан тёрели педагогика маданият жангы жашаугъа кире, артда къалгъан бушуулу онючжыллыкъ кемликни жерин толтурады, жаш тёлюню айныу жолун ачыкъдан ачыкъ этеди.

Биз илму мурдорда тинтген оюнланы санын дагъыда кенгертирге боллукъ эди. Болса да, ол келир заманны ишиди. Тинтип къаралгъан оюнла уа устазны, юретиучюню ишине онг берлик материал боллукъдула. Кертисин айтханда, бизде сабий оюнла кеслери да аз жыйылгъаны себепли, аны этнография илму мурдорда тинтирге онг чыкъмай тургъанды. Аланы жыйгъан - бир иш. Этнографияны илму методлары бла тинтген - башха иш, илму иш. Экисин да эсге ала, методика жаны бла хайырланыргъа жарашдыргъан - ючюнчю иш. Ючюнчю ишни тамам этилгенине устазланы къыйынлары киреди. Алай жыйгъан бла тинтген иш кереклисича даражада болмаса уа, ючюнчю ишни этген да къыйынды.

Оюнланы жыйгъандан сора аланы илму жорукълагъа тийишли тинтиуню кесибизге борчха сала, алгъа эм аланы ёсе келген сабийни - жашны, къызын- саулукъларын айнытыуда магъаналарын ачыкъларгъа кюрешгенбиз. Адам санын-чархын тынчайтып, жукъла-тып къойса- къыйыны, тебе турса, суюклерине марда бла жюк берсе, марда бла шаугютлерин созса, къан тамырларын ишлетсе - саулугъун сакълайды, жашауун узайтады. Аны юсюнден ал сёзюбюзде атлары сагъы-нылгъан хар ёмюрню белгили алимлерини толу ийнан-дыргъан айтыулары эсибизде къалырчадыла.

Къаллай оюнла болгъандыла эм ала саулукугъа къалай себеплик этгендиле? Бу соруулагъа жууап этиуню ишибизде борчха тергегенбиз.

Ол борчну тамамлар муратда хар сагъынган оюнубузну суратлап, аны башда айтылган магъанасын ачыкъларгъа кюрешгенбиз. Кертиди, ол магъананы ачар ючюн, алгъадан оюнланы классификациясын берирге тийишлиди. Классификацияла да тюрлю-тюрлю боладыла. Биз айыргъан классификацияда жаланда тебиу хал эсге алынып къалмайды. Сёз ючюн, чабыу, секириу, жюзюу ал тебиулени тюрлюлери болгъанлыкъгъа, ала оюн адыргъа кёре къуралган оюнланы да кесеклеридиле: топ оюнда тюрлю-тюрлюдюле. Топну тегерегинде жыйылган оюнлада чабыу да, секириу да барды. Топ бла ойнау сууда бара эсе уа, ол оюнда жюзюу да барды. Алайды да, оюнланы хар классификациясында да чекле бир да-бир да учхарадыла. Алайсыз амал да жокъду. Оюнланы классификациясын бере туруп, биз бу халны эсге алгъанбыз.

Таулу халкъны физкультурасында, спортунда аны бла хоншулукъда жашагъан халкъланы ол маданиятларында болгъан шартлары да белгилендиле. Некденди ол? - Хоншу халкъланы арасында жюрюген байламлыкъланды. Байламлыкъла не жаны бла да ёмюрледен бери бола келгендиле. Алай бла оюнла да - маданиятланы кесеги - бир бирге ушайдыла, бир бирде уа толусунлай бирчадыла. Болса да, алада энчиликле да белгилидиле. Тюз жерле бла тау жерледе, терен, уллу суулары болгъан жерле бла, тобукъгъа жетмеген суулары аслам болгъан жерледе, юлгюге, жюзе билиуде усталыкъ алыу бирча тынч боллукъ туююл эди. Маданиятла алай бла бирликни да, энчиликни да кёргозте келедиле. Энчиликле уа халкъланы бир бирден айырмайдыла, нек дегенде, ушашлыкъ аладан эсе асламды. Тёрели физкультура бла спорт хар тау миллетде да бир баш муратны тутхандыла -

сабийни туугъан кюннөндөн башлап, “жигит” деген даражагъа хазырлай, жууукълашдыра келирге. Ол бир кюнню, бир жылны иши туююлдю, анга иги кесек жылла керекдиле, сабий алгъа акъылбалыкъ чегине да жетерге керекди.

Халкъ педагогиканы баш иши “ахшы адамны” хазырлагъан эсе, “жигит” а “ахшы адамны” сыйына жетерге керекди. “Жигит”, айхай да, ахшы адамды. Ахшы адам а кючлюдю, саулукулду, ата журтун, халкъын душманладан кюрууларгъа кесин хазырлагъанды, ол иш келлюдю, ахшы тенгди, таматалагъа, тиширыулагъа хурмет этеди, ахшы адетлеге табынады, кертичиди, менсинип кесин алгъа урмайды, таукелди, акъылны сыйын билип, аны излейди. Ма, аллайды жигит. Да сора төрели оюнла жаш адамланы саулукулду этиу бла чекленмейдиле. Аланы башха борчлары да барды: билим берген, акъылны байыкъдыргъан, иш келлю этген, жаш адамны жамауатны аллында кесин жюрюте билирге юйретгенин, ахшыны, аманны арасын ангылап, жашаугъа ариулукъ кюшаргъа хазыр этген. Юлгюле келтирейик. “Аппала” деген оюнда сабийледе ариулукъну сезими болгъаны белгиленеди, ала кеслери келлеринден оюн кюрайдыла. Тамата сабийле кеслерин “аппала” этип, сахнадача ойнайдыла. Белгиледи, юйюрге аппала биринчи юйретиучюледендиле, ала туудукъчукларына кюрайдыла. Аны да оюнда кюргюзтюрге керекди. Туудукъчукла, гулоу тыякъларына тыяна бара тургъан “аппаланы” ызларындан артха кълмай барадыла. Жашауда уа алай болмаучумуду? Алай бла сабийле театр искусствогъа билгенлерича, кюлларындан келгенича кюшулургъа сюедиле, ариулукъну сезими алада барды. Аппала туудукъчукларын юйрете туруу - ол сыйлы ишди. Былайда юйюрге жюрюген ариу адет- сабийлени юйретиу - кесин ачыкълайды. Дагъыда бир иш а - мант тамырла кълзыу. Алай бла уа ишни билдирген эм сюйдюрген ниет.

Мант тамырны дарманлыгы барды да таулула мант-ланы андан кѳазадыла. Былайда уа, халкъ медицинадан, аз болса да, сабийни акылына кѳошхан билдириучюк. Аппала бла туудукъчукъланы, къан-жан бла ахлулукъларындан сора да юретиу иш бла бирликлери белгиленеди. Ол а уллу бла гитчени, тамата бла кичини арасында байламлык халны тийишлилигин кѳргюзтюдю.

Оюнну баш борчу уллуракъ сабийлеге бир ауукъгъа аманат этилген гитче сабийлени мулжухандан сора да, аланы саулукъларына себеп боллукъ тѳерели бир сынаучукъну толтуруу - гитчелеге, тепмей, ары-бери аумай, сир туруп къалыргъа керекди. Аланы уллу сабийле - "аппала" - чуунларындан тутуп, хаман къаты тѳгерек айландырадыла. Гитчечиклеге, мындан ары да ёсюп, "жигит" даражагъа дери келгенден сора да, кѳзю-башы тели айланмай, эки аягы юсюнде къаты тура билирге керек боллукъду. Былай къарагъанда, - бир гитче театр кесекчик, магъанасы уа бу сабий оюнну къаллай бир байды! Заман бара тургъаны сайын аппалары аргы дуньягъа кетген кезиуде бу оюнда энчи роллары ойнагъан гитчечикле да аппала болурла, кезиу жетер - ала да кеслерини туудукъчукъларына насийхат бере турурча. Юретиу ишни уа ахыры, чеги жокъ. Адам улу жер жюзюнде болгъан къадар юретиу иш да жашауну ёзегинлей турлукъду.

Бир-бир сабий оюнлада келир заманда сермешледе керек боллукъ тебиу халлагъа юретиу ал жердеди. Ала сабий оюн бла жигитлени спорт оюнларыны арасындады, кеслери да халкъны физкультура бла спортуну хазнасында асламдыла. "Тартып, темир юзерме!", "Уруп, къая бузарма!" деп, белгили оюнну ачхан сабийле эки аскерни келечилерине ушамаймыдыла? Гитчеликден тыякъны ат этип ойнагъан жашчыкъ кесин жигитге ушатады, онѳки - онтѳрт жыллыгында уа чариш зришиулеге къатышады. Онбеш- жыйырма жылына

жетгенде уа, ол чынтды да жигитди. Халкъ педагогиканы юретиу мадарларыны хайырындан жигитни халлары аны юсюндедиле. Алай бла оюн адамгъа урушда, согъушда керек боллукъ халлагъа ие болургъа болушады.

Оюнланы социально жаны бла магъаналарын эсге алырчады. Ала миллет адамны миллетге къошулуруна, аны адетлерине, төрелерине жюреги бла берилрге болушхандыла. Алай бла бир энчи адам бла сау миллетни байламлыгъы айырылмазлыкъ бирликге келеди. Энчи адамны ахшылыгъы- миллетге да ахшылыкъ, аны осаллыгъы уа - миллетге да аманлыкъ. Миллетни насыбы бир адамны да насыбыды, къыйыны уа - аны да къыйыны.

Оюнну хайырындан биригирге юйренген сабийле - жашла, къызла - жамауатда жюрюген низам халла бла шагъырейленедиле, жашауда да ала ол низамгъа зорсуз, эркин бой саллыкъдыла. Аны бла бирге жашаудан алгъан билимлерин да ала оюн бла акъылларында, сезимлеринде бегитедиле, оюн а жангы билимле излетеди, санын-чархын айнытхандан сора да акъылын ёсдюреди. Оюнну хайырланып, билим бериледи. Оюн бла билим жыйгъанны байламлыгъын юретиучюле иги хайырланыргъа боллукъдула. Сабийни окъутууда борчун ангылап, борчуна кертичилей турурун устаз бек сюеди. Борчха кертичилик - ол сезимни тюрлю-тюрлю методика амалла бла айнытыргъа боллукъду. Ол амалланы арасында уа юлгюге оюнну алып, аны ол борчха келиширик мадарларын хайырланыргъа керекди. Сабий окъугъан кезиуюнде кесине базынмай, арсар болгъанлай тура эсе, устаз, таукелликге юйретген мадарланы излей, сабий оюнланы хазнасында керекли оюнну табып, аны да хайырланыр. Юйретиу ишде устаз сабийлени оюмларын бирлешдирип, класслары эришиуде биринчи жерге чыгъарына итиндиреди, классны жетишимине къууандыра биледи.

Сабий классыны жетишиминде кесини къошумчулугъу-ну хайырын ангылады эсе, ол энди бирликни багъалайды. Оюнлада, эришиуледе бирлик сезим бютюн да бегее барады. Устаз а оюнну бирлешдириу кючюн методика хазнасына къошады.

Сабийлени эм жетген жашла бла къызланы оюнларында кёзге бек шарт билинген неди десенг, ол оюнланы халкъла аралы шуёхлукъну кючлеген даражаларындады. Бир элде оюнлагъа бирси эллиле да къараргъа онг тапханлары кибик, бир халкъны жеринде бардырылгъан эришиулеге башха хоншу халкъланы келечилери да къатыша тургъандыла, бир бирлеринде кёре тургъан оюнланы къайтып кеслерини жерлеринде да бардыргъандыла. Аны себепли халкъла маданиятлары бла жууукълаша келгендиле. Аллай жууукълукъ да Шимал Кавказда мамырлыкъны сакъларгъа онг береди. Сейир туююдю, батырла не миллетден болсала да, танышыр ючюн, араларында шуёхлукъ жюрютюр ючюн, бир бирлерин излей, узакъ жолгъа чыкъгъандыла. Башха миллетли жашны ол келген жерде жамауат суююп къонакъ этеди. Анга жомакълада кёп юлгюле табаргъа боллукъду. Ол да келген жеринде тойгъа-оюннга, спорт эришиулеге къатыша, кесине эм туугъан жерине ыспас алады. Бюгюн да юйретиу борчланы тындыра туруп, устазла оюнланы хайырлана, ол оюнлада халкъла аралы шуёхлукъ ниетни энчи белгилеп, сабийлени эслерин ол ниетге бурургъа керекдиле.

Сабийни энчилик халларына эс бурмай амал жокъду. Ол энчиликлени эсге алмагъан устаз, сабийни кёлюнде не болгъанын ачыкълаялмайды. Алай бла уа иши къыйын болады. Сабийни не жаны бла да айнытыр ючюн, аны кесин не жаны бла да ангылай билирге керек болгъанын педагогика илмуну закийлери аз айтмагъандыла. Сабийни иги билир ючюн, устаз, айхай да, сабийлени арасында бу сабий кесин къалай жюрютгенине, не затха артыкъ эс бургъанына, ким бла дослукъ

жорютюрге суйгенине кьрай-кьарай турады, эслеген затларын да энчи дефтерине жаза. Сабийни оюнну кезиуюнде халына, жапысына, айтхан сёзлерине, кимге жакъ басханына, ким бла бирге болуруна, тюзлюк бла терсликни кьалай айыргъанына, - битеу да низамына кьарай тургъан устаз ол сабийни энчиликлерине педагогика-психология анализин теренирек этерикди.

Окьюу иште сабийле кеси аллына билим излей билселе, билим излерге хазырлыкъ алада дайым болса, устазны иги жетишимге жетгенин ангыларчады. Сабийлени оюнда тириликлери, кыйын болумдан терк хыйсап этип, амал табаргъа юйренгенлери кесин окьюу иште да билдирип башлайды. Хыйсап этип, тюз жолгъа, тюз амалгъа чыгъа билген а - окьюучуну акъылы жютюленгенин белгилейди. Алай бла тюрлю-тюрлю дерсле бла оюнланы арасындагъы байламлыкъла сабийлени хар жаны бла да айнытыу ишге бек хайырлыдыла.

Кертиди, халкъ педагогикада, аны кесеги - төрели физкультурада бла спортунда да - жангы заманнга, бююнню юйретиу ишге келишмезлик затла бардыла. Аланы юйретиу ишден кери этерге керекди. Къагъанакъны бешикде кёп заманны ичинде кьолларын, аякъларын кьаты байлап туруу аны саулугъуна заранлыды. Къызчыкъны кёкюрекчигин агъач къангачыкъла бла, не да сахтиян ёшюнлюк бла кьыстырып тургъан адет а асыры осалдан арадан кеси да жокъ болгъанды. Элни суу бла жалчытхан хал игиленгенли, насыпха, къызчыкълагъа ауур челекле бла суу ташытхан къалгъанды. Сабийлени "гурр от!" дей да, отну юсю бла секирип ойнагъанлары аланы жашауларына кьоркьюу салгъаны себепли, ол оюнну бююн жангыртыргъа жарамаз. Кырдык залычыкъны аякъ тышы бла ёрге ата, аягъын чюйре буруп ойнагъанда да, оюн сабийни санларына хата болмаса, хайыр берлик туююлдю. Хар сабийни да кючу-кьарыуу бирча туююлдю. Аны эсде

тутхан устаз оюнланы бардыргъан кезиуянде сабийлени жыл санларындан сора да, аланы къарыу жаны бла энчиликлерине эс бурлукъду. Оюнну кезиуянде ууакъ сабийлени къоркъутур зат болмазгъа керекди. Аланы “чюйретон” “мамай”, “бешкъулакъ”, “жюзаякъ”, “шайтан” бла къоркъутуу да психикаларына заран берирге боллукъду.

Къыралыбызны халкълары ХХ-чы ёмюрню ал жылларында жашау халны тюрлендирип, жангы экономиканы эм политиканы мурдорунда жарыкъландырыу ишни къурай туруп, жаш тёлню физкультура бла спортха къатышдырыуну маъанасын кётюргендиле. Ол заманда ала школаны, устазланы, китапланы, физкультура бла спортха керекли адырланы азлыгъын да, жокълугъун да эсге ала, халкъ педагогикагъа ишангандыла. Халкъ педагогиканы физкультура бла спорт хазнасындагъы оюнланы, эришиулени, тюрлю-тюрлю тебиу халланы жашаугъа, юйретиу ишге къошхандыла, алай бла жашланы, къызланы саулукълу эте, ала жангы жашауну къурулушун бардырлыкълагъа кюч, онг, къарыу бергендиле.

Къыралыбыз бюгюн да жангы сынауланы аллындады. Экономика халла тюрленип башлагъандыла. Аны бла бирге жашау халла, жамауатны социально жаны бла къурулушу тюрлене барлыкълдыла. Алай болса да, халкъ педагогиканы эртдеден окъуна жюрютюле, сакълана тургъан юйретиу мадарлары, аланы ичинде уа жаш тёлню оюнлары бек изленнген мадарла боллукълдула. Анга бюгюнню окъутуу-юйретиу махкемеледе (учреждениялада) программаланы жангыртып башланыулары да шагъатлыкъл этеди. Эндиге дери сабий садлада, шоллада физкультурадан программалагъа къарасанг, алада орус халкъны ол ишде сынауна бираз эс бурулупду дерге боллукълбуз. Бир къауум халкъда эртдеден белгили сабий оюнла эм жаш тёлню спорт оюнлары программалагъа киргендиле. Ол

программала бла таулу сабийле да окъуйдула. Болса да, ол программалада таулу сабийле кеслерини эртдегили оюнларын а тапмайдыла, аланы билмейдиле. Миллетни маданиятында иги кесек жерни алгъан, ата - бабаларыбыз жаш кезиулеринде ойнаучу оюнларын таулу сабийлеге билдириу бююннгю устазланы сыйлы борчларыды. Ол ишни ала, сабий саддан башлап, школну ахыр классларына дери бардырыргъа керекдиле. Халкъда да жигитликни жолу узун болгъанды - бешикден башланып, чаришлеге дери жетгенди. Ол жолда бурунгулу таулуланы төрели спортлары эм аланы сабий оюнлары, жаш адамны “жигит” деген даражагъа жууукълашдыра, аны ахшылагъа тенг этгендиле, жигитликни жолуна чыгъаргъандыла.

“Жигитликни жолу” урунуу бла башланады. Урунууу жорукълары жаш адамдан аны саулукълу болурун излейдиле. Малчылыкъны, жерчиликни, ала бла байламлы кеп ишлени тындырыр ючюн, къарыу, саулукъ керекди. Урунуу кеси да саулукъ береди, нек дегенде, ишлеген адамны шаугютлери, къан тамырлары, сюеклери кереклиси чакълы бир жюк аладыла, кереклисича бир тебедиле, байламлыкълагъа киредиле, ёпкелени солуу халы таплашынады, нервала аланы барыны турмушуна кёре, ала бла бирге таплашып ишлейдиле. Халкъ педагогика адамны къарыуу жетер мардада урунууу андан насыпха санайды: урунууу юсю бла аш-азыкъ, кийим, ёзге мюлк керекле мажаргъандан сора да, адам, урунуу кемсиз ауур болмаса, кесини саулукъун айнытады. “Ишлеген саулукъ табалды”, “Ишлемеген саудан ёлюр”, “Иш- жашауну тутуругъу”, - дей, таматала жаш тёлюню иш юсюнде табылыкъ саулукъну излерге чакъыргъандыла.

Ишлеген кезиуде адам къаллай тебиуле эте эсе да, ол аланы оюнлада, эришиуледе, кючюн- къарыуун сынагъанда да этеди. Алай бла эришиулени, тюрлю- тюрлю оюнланы мурдорун урунууда излерге тюшеди.

Бир белгили ишле оюнлагъа, спорт эришиулеге айлан-нып да къаладыла. Ауур затланы кётюрюп эришгенде, уллудан уллу хыярланы кётюре, эришген жашла кес-лерини бахчаларында уа ол ишни бир да сынама-гъанмыдыла? Артдан артха, бери жууукъ заманлада спортсменле хыярланы угъай, ариу, заводда ишлен-нген спорт гирлени, штангаланы кётюрюп эриширикди-ле. Баш башы уа бу эришиуню- урунууну тарыхындады.

Шимал Кавказны физкультурасы бла спортуну та-рыхы да бек тереннге, жамуатны тапхырла халда жа-шагъан бек бурунгу кезиулерине элтеди. Биринчи къу-ралгъан жамауатланы адамлары, кеслерини къарыу-лары айнытыр муратда, тегерекде-башда, табийгъат-да болгъан затлагъа эс бура, аланы спорт адырлача, хайырланады. Таш, агъач, сюек, баргъан суу, жаныуар териси, жер гыстысы, дагъыда кеп тюрю башха затла анга спорт адырлыкъ этедиле. Къарыулу жашла жо-макълада жер гыстыланы, тюккючлени къобарып, узакъгъа атадыла, тереклени тамырлары бла чыгъа-радыла, къолларына жинк алып, анга тездедиле, - къа-лай да болсун, табийгъат берген адырланы хайырла-надыла.

Бизни къыралда экономика айнып тургъан кезиу-юнде спортчуланы спорт адырлары асыры ариу, багъа-лы, кеп тюрю болгъандан эришиуледе адам алагъа артыкъ сейир этерча эди. "Табийгъат адырланы" тех-никада болгъан спорт адырла унутдургъан эдиле. Арт кезиуде экономиканы тозурагъаны бла байламлы тех-ника жаны бла ариу хазырланган спорт адырла аз болгъандыла. Аланы азлыгъы физкультура бла спорт-ну айныуна заран келтирирча болгъанда, тѳрели спорт адырла, "табийгъат адырла", ол кемликни толту-ра, физкультура бла спортну халкъ асламлагъа жууукъ этерге себеп боладыла. Жазма адабияты болмагъан халкъгъа аны кѳлден чыгъармачылыгъы къалай болу-ша келген эсе да, халкъ оюнла, эришиуле, халкъ

спортну оюн адырлары илму мурдорда айныгъан спортну кыйын кезиулеринде анга тутхуч боладыла, миллетни физкультурада маданиятын сакъларгъа эм айнытыргъа онг бередице.

Жашланы жигитликни жолуна чыгъаргъан оюнла кеп санда программалагъа кирип, бюгюн да халкъ асламланы кыуандырадыла. Тутушуу адет ёмюрлюкдю, ол эришуу программалагъа дайым киреди, Битеу Шимал Кавказда жаш тёлюню анга юретиу тохтамагъанды. Стадионну башы бла шууулдап баргъан копё бла таулу жаш бурун заманлада сызыучу мужураны арасында кеп заманла ётгендике, алай экисини да жолу бирди, энчи айтханда, мужура ол жолну башланган жеринде, копё уа ол жолну ахыр кыйырында. Футболгъа, регбиге, хоккейге эм спортну ёзге “жангы” тюрлюлерине къарасанг да, аланы тамыры терендеди - халкъланы бурунгулу эм тёрели физкультура бла спортларында.

Чабыуда, секириуде, ауур кётюрюуде, дагъыда кеп тюрлю затлада эришуулери болмагъан халкъ болмаз. Ол хал халкъланы маданиятларында бирликни кергюзтеди, алай энчиликле да бардыла. Тёрели физкультура бла спорт ол энчиликлени айгъакъ этеди. Якутлу жашла кенг чаналаны (нарланы) юсю бла секирип эришедиле, таулу жашла уа- башхача. Нек? - Якутлу жаш жашагъан жер бла таулу жаш жашагъан жерни арасында энчиликле аны сылтауду. Таулада аллай чанала керек тыйюлдюле, якутла жашагъан къар ёзенледе уа ала бек керекдиле. Таулу жаш ат юсюнде кеп тюрлю, жигитде болуучу халларын кергюзтеди, якутлагъа уа ат керек тыйюлдю, сууукълукъгъа чыдагъан шимал буула керекдиле; таулу эллени ичи бла терк эм суху, кёбюсюнде уа кытуруп баргъан черек суула барадыла, аны себепли таулу жашла узакъгъа жюзюуде, суугъа секириуде эришууле бардырмайдыла дерге боллукъду; тенгиз, не сабыр, толу суула тийре-

синде жашагъан жашладан а жюзюуде атын айтдыргъанла чыгъадыла. Таулу жомакълада, таурухлада жаш суудан жюзюп ётмейди, ол аладан не кечеди, не да аты бла андан бирси жагъасына секирип ётеди. Былайда, халкъны жашагъан жерине эм жашагъан халына кёре, тёрели физкультура эм спорт хазнасында энчиликлери белгиленедиле.

Таулу жашланы жигитликге хазырлау энчи устазны болушлугъу бла да баргъанды. Ол устазлыкъны бир тюрлюсю- аталыкъ этиу адет. Асламысында бу адет байланы арасында жюрюгенди. Бай жашын аталыкъгъа береди. Жашчыкъ аталыкъны юйюнде намысха юйренеди. Аталыкъ аны, бираз уллу болгъандан сора биргесине уугъа алып башлайды. Жаш атха да юйренеди. Аталыкъ аны тюрлю-тюрлю эришиулеге къоша, юйрете барады. Жаш аталыкъдан ата юйюне къарыулу, чыдамлы, таукел, тёрелени билген, аriu къылыкълы болуп къайтады. Ата журтха жау чапса, ол арсарсыз урушха кирирчады. Элде белгили гёжеф болса уа, ол элни жашларын арбазына жыйып, тутушургъа юйретгенди. Вайнахлада ол иш бир белгили юйде баргъанды, жыйылгъан жашланы саны 20-25 болуп, былайда гёжеф “халкъ устаз” даражадады. Жашлагъа дайым быллай “дерсле” берилип тургъан жерде сейир туююлдю чеченлилени урушлада, эришиуледе артыкъ тириликлери.

Жашау ахырсыз болгъаныча, жигитликни жолу ахырсыз болгъанды. Экисини ёмюрлери да бирге барадыла. Ата -бабаларындан къалгъан тёреле таулу жашланы, къызланы этген жигитликлеринде кёрюнедиле. Сабий жылларындан башлап, таулада айланган Сотталаны Ахья Минги тауну тёппелерине чыкъмай къалай къалыр эди. Орта Азияны чемпиону болуучу пелиуан Ксаналаны Эрменбий тутушууда алчылыгъына жетгинчи, сабий заманындан башлап, кесини жаш нёгерлери бла аз эришмеген болур эди. Таулу халкъны

жомакълары, жырлары мараучуланы сыфатларын ариу кёргюзтедиле. Ол хунерлик халкъыбызда сакъланнганына кёп юлгюле шагъатлыкъ этедиле. Аланы ичинде жютю кёзлю, тири мараучу, тюрлю-тюрлю уллу эришиуледе алчы жерлеге чыгып туруучу Гуртуланы Оюсну жетишимлери халкъда ол иште төрелени энгда да баргъанларына ийнандырады. Кеси уста билген спорт хунерлигинден, кёп жылланы ичинде Джаболаны Серго кеси юйретген таулу жашлагъа чомарт юлюш этеди. Шахмурзаланы Саидни белгили назмусуну аты Холамханланы Тамарагъа тийишлиди. “Къая кызы къарылгъачны”- Тамараны - бийиклеге ёрлеуюнде, аны тыяллыкъ тыйгъыч табылмаз эди. Таулу халкъны терен ёмюрледен бери быллай тамырлары бола келгенди. Алай туюл эсе, жигит ариуну - “Зынгырдауукъну”- жомагъын эсге тюшюрейик, не да Уллу Хожда болгъан азатлыкъ ючюн урушда жигитлиги бла атын жырда айтдыргъан Уркъуятны.

“Арсланны эркеги, тишиси да бирча къарыулудула”, “Халкъ къопхан ишден артха тартынма”, “Элге жау чапса, бир юй артыкъ къозгъалмаз”,- дей, халкъ жашларына, кызларына кеслерин саулукълу, чыдамлы, ёткюр, ата журтха кертичи болурларын алагъа сыйлы борч этеди. Ол борчну толтурур мадарларын ызлай, халкъ педагогика бююннго жаш төлюге төрели оюнланы, эришиулени сыйлы саугъа этеди.

БИБЛИОГРАФИЯ

Агапов Ф.А. Физическая культура и спорт у горских народов Северного Кавказа. - Махачкала: Дагучпедгиз, 1971.

Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов в XIII-XIX вв. - Нальчик: Эльбрус, 1974.

Акритас П., Стефанеева Е. Легенды и предания Кабардино-Балкарии. - Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство, 1963.

Амосов А.Н. Элегия ("Хасбулат удалой...") //Сб. : Русские песни и романсы. - М.: "Художественная литература", 1989.

Антология карачаевской поэзии. - Ставрополь: Ставропольское книжное издательство, 1965.

Апеков В.А. Физическая культура и спорт в Кабардино-Балкарской АССР. - Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство, 1967.

Атаев Д.М. Нагорный Дагестан в раннем средневековье. - Махачкала: Дагучпедгиз, 1972 .

Ахмедов М.Ш. Знаменосцы дагестанского спорта. - Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1972.

Ахундова С.М. Использование азербайджанских детских игр в дошкольных детских упражнениях: Автореферат канд. дисс.- Баку, 1975.

Байрамкулов Х.К. Использование самобытных физических упражнений карачаевцев: Автореферат канд. дисс. - М., 1970.

Бгажноков Б.Х. Адыгский этикет.- Нальчик: "Эльбрус", 1982.

Бгажноков Б.Х. Черкесское игрище. - Нальчик: "Эльбрус", 1993.

Бестужев-Марлинский. Аммалат - бек. //Сб.: "Дагестан в русской литературе". В 2-х тт. Т.1. - Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1960.

Вертепов Г.А. Общинные кузнецы в Чечне //газ. "Терские ведомости". -1898. - № 137.

Волков Г.Н. Чувашская народная педагогика. - Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 1958.

Волков Г.Н. Этнопедагогика. - Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 1974 .

Гагиев С.Г. Осетинские национальные игры. - Орджоникидзе: Северо-Осетинское книжное издательство, 1958.

Галицкий А.,Переплетчиков Л. Путешествие в страну игр. -М.: "Физкультура и спорт", 1971.

Грабовский Н.Ф. Свадьба в горских обществах Кабардинского округа. //Сборник сведений о кавказских горцах. Вып. 2. Тифлис, 1869.

Гуртуева М.Б. Балкарский фольклор о народном опыте воспитания. -Нальчик: "Эльбрус", 1974.

Гюльденштадт И.А. Путешествие господина академика Гюльденштадта через Россию и по Кавказским горам в 1770, 71, 72 и 73 годах. //Сб. "Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII - XIX вв." - Нальчик: "Эльбрус", 1974.

Дибиров М. Народные игры и спорт в Дагестане. - Махачкала: Дагучпедгиз, 1968.

Дюбуа де Монпере. Путешествие по Кавказу к черкесам и абхазцам, в Колхидию, Грузию, Армению и в Крым. //Сб. "Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII-XIX вв. - Нальчик: "Эльбрус", 1974 .

Жан-Шарль де Бесс. Путешествие в Крым, на Кавказ, в Грузию, Армению, Малую Азию и в Константинополь в 1829- 1830 гг.// Сб. : "Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII-XIX вв". - Нальчик: "Эльбрус", 1974.

Жуковская Р.И. Воспитание ребенка в игре. - М.: Изд-во АПН РСФСР, 1963.

Капица О.И. Детский фольклор Песни, потешки, дразнилки, сказки, игры, - Ленинград, 1928.

Кабардинские народные сказки. - Нальчик: "Эльбрус", 1974.

Казиев Ф.В. Физическая культура и спорт в Северной Осетии. - Орджоникидзе: Северо-Осетинское книжное издательство, 1968.

Клапрот Г.-Ю. Путешествие по Кавказу и Грузии, предпринятое в 1807-1807 гг. //Сб. : "Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов в XIII-XIX вв." - Нальчик: "Эльбрус", 1974.

Кох К. Путешествие по России и в Кавказские земли. //Сб. "Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII-XIX вв. - Нальчик: "Эльбрус", 1974.

Краснов А.И. Физическая культура и спорт в Чечне и Ингушетии. -Грозный: Чечено-Ингушское книжное издательство, 1963.

Крупская Н.К. 17-ая партконференция и задачи дошкольного воспитания. // "Дошкольное воспитание"-1957. - № 11.

Кудаев М.Ч. Древние танцы балкарцев и карачаевцев. - Нальчик: "Эльбрус", 1977.

Кудаев М.Ч. Карачаево-балкарский свадебный обряд. Нальчик: "Эльбрус", 1988.

Куликов Н.Ф. История и организация физической культуры. - М.: "Просвещение", 1968.

Къарачай халкъ таурухла. - Черкесск: Карачаево-Черкесское книжное издательство, 1956.

Къарачай халкъ таурухла. - Черкесск: Карачаево-Черкесское книжное издательство, 1963.

Лесгафт П.Ф. Руководство по физическому воспитанию детей школьного возраста. - М.: "Педагогика", 1988.

Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. - М.: Издательство АПН РСФСР, 1959.

Лонгворд Дж.А. Год среди черкесов. //Сб. "Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII-XIX вв. - Нальчик: "Эльбрус", 1974.

Макаренко А.С. Книга для родителей. - М.: "Педагогика", 1968.

Мальсагов А.О. Нарт - орсхойский эпос вайнахов. - Грозный: Чечено-Ингушское книжное издательство, 1970.

Малкъар халкъ жомакъла. В 2-х томах. - Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство, 1959, 1963.

Мамбетов Г.Х. Крестьянские промыслы в Кабарде и Балкарии. - Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство, 1962.

Маркс К. и Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. //Соч. Изд. 2-ое. Т.21. - М.: Госполитиздат, 1962.

Мафедзв С.Х.-М. Межпоколенная трансмиссия традиционной культуры адыгов. - Нальчик: "Эльбрус", 1991.

Меджерицкая Д.В. Воспитание игрой. //Сб.: "Творческие игры дошкольников". - М.: - Учпедгиз, 1951.

Осетинские народные сказки. - Цхинвали - Дзауджикау: Юго-Осетинское книжное издательство, 1948.

Песни вайнахов. /В переводе Н.Гребнева. - Грозный: Чечено-Ингушское книжное издательство, 1972.

Песталоцци И.Г. Как Гертруда учит своих детей. //Избр. пед. соч.: В 2-х тт. Т.1. - М.: - "Педагогика", 1981.

Плеханов В.Г. Письма без адреса. // Соч. Т. 14. - М : Госполитиздат, 1925.

Покровский Е.А. Детские игры, преимущественно русские. - М., 1887.

Прозрителев Г.Н. Кавказское оружие. - Ставрополь, 1915.

Самбу М. Из истории тувинских игр. - Тува: Тувинское книжное издательство, 1974.

Симаков Г.Н. Общественные функции киргизских народных развлечений в конце XIX - начале XX века. - Ленинград: "Наука", 1984.

Смирнова Я.С. Детский и свадебный циклы обычаев и обрядов народов Северного Кавказа. // "Кавказский этнографический сборник". Вып. 4. - М., 1976.

Сокровище нартов. Нальчик: - Кабардино-Балкарское книжное издательство, Нальчик, 1970.

Стародубцев А.А. Из истории физическим упражнений и игр у адыгов. // "Ученые записки" Краснодарского пединститута. Вып. 2. Краснодар, 1959.

Студенецкая Г.Н. Материальная культура кабардинцев. // Архив КБНИИ, ф. 10. ед. хр. 10.

Сысоев В.М. Карачай в географическом, бытовом и историческом отношении. // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. - Вып. XII. - Тифлис, 1910.

Таракина Э.Н. Мордовский детский фольклор: Автореферат канд. дисс. - Тарту, 1971.

Таумурзаев Д. Ким алгъа? - Нальчик: "Эльбрус", 1978.

Таумурзаев Д., Байрамкулов Х.К. Къарачай-малкъар халкъ оюнла. - Нальчик, "Эльбрус", 1998.

Тебу де Мариньи. Путешествие в Черкессию. // Сб.: Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII-XIX вв. - Нальчик: "Эльбрус", 1974.

Толстой Л.Н. Хаджи-Мурат. // Сб. "Повести и рассказы". - М.: "Московский рабочий", 1980.

Тульчинский Н.П. Пять горских обществ Кабарды. // "Терский сборник". Вып. 5, 1903.

Урусбиев С.-А. Сказания о нартских богатырях у татар-горцев Пятигорского округа Терской области.

//Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 1. , отд. 2., -Тифлис, 1881.

Ушинский К.Д. Избр. педагогические сочинения: В 2-х томах. - М.: "Педагогика", 1993 , 1994.

Усова А.П. Обучение в детском саду. - М.: - Изд-во. АПН РСФСР, 1950.

Хан-Гирей. Вера, нравы, обычаи и образ жизни черкесов. //Русский вестник", 1842, №1.

Холаев А.З. Карачаево-балкарский нартский эпос. - Нальчик: "Эльбрус", 1974.

Чеченские и ингушские народные сказки. - Грозный: Чечено-Ингушское книжное издательство, 1973.

Чикин С.Я. Физическое совершенствование человека. -М.: "Медицина", 1976.

Чудесные родники. Сказания, сказки и песни народов Чечено-Ингушетии. - Грозный: Чечено-Ингушское книжное издательство, 1963.

Шоров И.А. Народные детские игры в системе физического воспитания адыгов. // "Ученые записки" Адыгейского НИИ. - Майкоп: Адыгейское книжное издательство, 1968.

Шаманов И.М. Обряды и поверья карачаевцев, связанные с рождением ребёнка /XIX-нач. XX вв./ //Сб. "Проблемы этнической истории народов Карачаево-Черкесии". - Черкесск: Карачаево-Черкесское книжное издательство, 1982.

Элашвили В.И. Традиции грузинской народной физической культуры и современность. - Тбилиси, 1973.

Эльконин Д.Б. Психология игры. - М.: - "Педагогика", 1978.

БАШЛАРЫ

Автордан	3
Ал сёз	11

Биринчи бёлюм

ГИТЧЕ САБИЙЧИКЛЕГЕ АТАЛГЪАН ОЮН ФОЛЬКЛОР

Алтын бешик	26
Бешикдеги - беш тюрлю	35

УЛЛАЙГЪАН ЖАШЧЫКЪЛА БЛА КЪЫЗ- ЧЫКЪЛАНЫ ОЮН ФОЛЬКЛОРУ

Оюнланы "ачхычы"	44
Сабий оюн - сабий дуня	51
"Кюнню сабийлери"	77
Таулу къызчыкъланы энчи оюнлары	83

Экинчи бёлюм

Сабий фольклор оюнлада, эришиуледе ...	94
Жомакълада оюнланы, эришиулени юлгюсю	108
Къарачай-малкъар суратлау литературада сабийлени оюн фольклору	125
Ахыры	155
Библиография	168

Марьям Бертовна Гуртуева

**КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКИЙ ДЕТСКИЙ ИГРОВОЙ
ФОЛЬКЛОР
(учебно-методическое пособие)**

План университета 1999 г., поз. № 31.

Редактор *Н.В. Ефрюкова*
Корректор *С.М. Хапаева*

Сдано в набор 12.06.99. Подписано в печать 8.07.99. Формат 60×84 ¹/₁₆.
Бумага офсетная. Объем 13,0 физ.печ. л., 11,0 усл. печ. л., 10,1 уч.-изд. л.
Тираж 500 экз.

Издательство Карачаево-Черкесского государственного
педагогического университета:
357190, Карачаевск, ул. Ленина, 29.

Лицензия ЛР № 040310 от 21.10.1997.

Набрано и отпечатано в типографии Карачаево-Черкесского
государственного педагогического университета:
357190, Карачаевск, ул. Ленина, 46